Berlijn

DE AS 80

de AS

anarchistisch tijdschrift

Vijftiende jaargang, nr. 80 – oktober – december 1987

De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle, ISSN-nummer 0920-3257.

Jaarabonnement: f 22,–; buiten Benelux f 28,–.
Bestelling: door storting op giro 44 60 315 van Stg. De AS, Moerkapelle.

Druk: Macula, Boskoop. *Zetwerk*: Wil van Dam, Utrecht.

Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.

Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Ferd. v.d. Bruggen, Flip Krabbendam en Bas Moreel.

REDACTIONEEL

Voor wie het nog niet wist: Berlijn bestaat dit jaar 750 jaar. De beide stadsbesturen hebben dit feit aangegrepen voor talloze manifestaties, tentoonstellingen en uitgaven, die uiteraard grotendeels de visie van het 'establishment' weerspiegelen. Dit nummer van De AS wil een bescheiden bijdrage leveren aan 'vergeten hoofdstukken' van verleden en heden van Berlijn. Vandaar de aandacht voor de geschiedenis van het anarchisme en voor de huidige tegencultuur, waarvan de kraakbeweging de meest spraakmakende exponent is (geweest).
Binnenkort zal in dit tijdschrift overigens uitgebreider op het verloop van de Westberlijnse kraakbeweging worden ingegaan. Vanwege ruimtegebrek hebben we ons helaas voor de ontwikkelingen sinds 1945 moeten beperken tot West-Berlijn.

TEGENCULTUUR BIJ DE MUUR

Hans Ramaer

Wie West-Berlijn bezoekt – en dan met name de aan de Muur grenzende wijk Kreuzberg – bemerkt al snel dat 'het anarchisme' er een weliswaar marginaal, maar toch relatief bloeiend bestaan leidt. De stad, die eens hoofdstad van Hitlers Derde Rijk was, is nu een liberale metropool, waar de aanwezigheid van libertairen niet alleen opvalt door de onvermijdelijke omcirkelde A's op de muren. West-Berlijn is een stad met anarchistische boekwinkels, theaters en café's, met anarchistische studentenorganisaties, collectieven en actiegroepen, met anarchistische tijdschriften, uitgeverijen en media-werkplaatsen. Onmiskenbaar hebben libertaire ideeën er opgang gemaakt onder studenten, kunstenaars, punks, krakers en andere alternatieve Berlijners.

Ook andere grote steden in West-Europa, zoals Amsterdam, hebben hun *anarcho-scene*, maar algemeen bestaat de indruk dat deze in West-Berlijn omvangrijker is dan elders. Op zoek naar een verklaring voor dat fenomeen ligt het voor de hand eerst aandacht te besteden aan de geschiedenis van de stad, vervolgens aan zijn positie in de internationale politiek en tenslotte aan zijn bevolkingssamenstelling.

Weliswaar is Berlijn al zevenhonderdvijftig jaar oud, maar pas sinds de eeuwwisseling een miljoenenstad. Als gevolg van de groei van de industrie en de daarmee gepaard gaande trek van het platteland naar de stad gedurende de tweede helft van de vorige eeuw veranderde Berlijn ingrijpend. De hoofdstad van het Duitse Keizerrijk ontwikkelde zich tot een cosmopolitisch centrum met een sterke arbeidersbeweging, een linkse enclave in het conservatieve Pruisen.

Hoe invloedrijk de Berlijnse arbeiders waren bleek al in de jaren 1918–1920. De november-revolutie van 1918, die het einde van het Keizerrijk betekende, was evenals de door de nieuwe sociaaldemocratische machthebbers neergeslagen Spartakus-opstand van 1919 geheel aan hun spontane acties toe te schrijven (zie: S. Haffner, *1918/19. Eine deutsche Revolution*; Reinbek 1981). En ook de Kapp-putsch, de rechtse staatsgreep van 1920, mislukte doordat de arbeiders massaal het werk neerlegden.

Terwijl de stadsbestuurders in de periode van de Weimarrepubliek overwegend sociaal-democraten waren, bleef Berlijn in de jaren twintig een bolwerk van revolutionair links. Bij verkiezingen verkregen de communisten zo'n derde deel van de stemmen en nog vlak voor de machtsovername door Hitler waren de communistische Roodfrontstrijders in sommige Berlijnse arbeiderswijken, zoals Wedding, oppermachtig. Niet voor niets had Hitler in 1926 zijn rechterhand Goebbels naar de hoofdstad gestuurd om er de nationaal-socialistische partij-afdeling van de grond af op te bouwen.

Maar het Berlijn van de Weimar-periode was tegelijk een centrum van pacifisme, syndikalisme en anarchisme. De stad herbergde het anti-oorlogsmuseum van Ernst Friedrich, was voor korte of lange tijd de woonplaats van uit Sovjet-Rusland gevluchte libertairen, terwijl de IAA, de syndikalistische internationale, er haar secretariaat vestigde. Berlijn was ook de stad van *Der Syndikalist* – het orgaan van de anarcho-syndikalisten rond Rudolf Rocker, van *Der Freie Arbeiter* – het blad van de anarchistische federatie – en van

Fanal – het tijdschrift van Erich Mühsam. En al eerder, vóór de eerste wereldoorlog, gaf Gustav Landauer er zijn blad *Der Sozialist* uit.
In cultureel opzicht was Berlijn evenzeer een revolutionaire stad. Avantgardistische kunstenaars en architecten, schrijvers en wetenschappers zorgden voor een uniek hoogtepunt van vernieuwende experimenten en zelfs in Oost-Berlijn cultiveren de partijleiders thans de herinneringen aan de proletarische theaterkunst van Brecht en Busch.
Het is dat verleden van politiek en cultureel avangardisme, waarbij de radikale studenten met hun belangstelling voor wat bij Marxisten 'de maatschappelijke bovenbouw' heet, in de jaren zestig aanknoopten. Ze ontdekten de kritische pedagogiek van Rühle en Bernfeld, de sexuologie van Wilhelm Reich en andere anarcho-marxistische ideeën, die ten tijde van de Weimarrepubliek ontwikkeld waren en zo werd een bijna vergeten traditie voortgezet.

SYMBOOLFUNCTIE

Telde Berlijn aan de vooravond van de tweede wereldoorlog nog 4,3 miljoen inwoners, zes jaar later waren dat er ruim drie miljoen. Eén miljoen Berlijners woonden in het door de Sovjet-Unie bezette oostelijke stadsdeel. West-Berlijn dat officieel bezet werd door de Fransen, Engelsen en Amerikanen en ruim twee miljoen inwoners telde, lag als een eiland in de Sovjet-zone van Duitsland.
Niet zozeer de bijzondere staatsrechtelijke structuur van West-Berlijn alswel de strategie van de VS in de machtsstrijd met de Sovjet-Unie was er de oorzaak van dat West-Berlijn een symboolfunctie kreeg toebedeeld. De stad moest een bolwerk worden van de kapitalistische opvatting van democratie, een étalage van het Westen binnen het communistische statenblok in Oost-Europa. De vorming van de Bondsrepubliek, waartoe West-Berlijn ging behoren, en de DDR veranderde daaraan niets fundamenteels.
In het kader van het Marshallplan ontving West-Berlijn allereerst royale steun voor de wederopbouw. Vervolgens stelde de regering van de Bondsrepubliek alles in het werk om de stad economisch tot bloei te brengen, waartoe allerlei fiscale voordelen en subsidies werden verstrekt. West-Berlijn ontwikkelde zich op die manier dan ook tot een kunstmatig luxe-eiland, een consumptieparadijs waar de repressieve tolerantie hoogtij kon vieren. En zo is het niet verwonderlijk dat de ideeën van Herbert Marcuse in de jaren zestig juist bij de Westberlijnse studenten in vruchtbare aarde vielen.
De specifieke plaats van West-Berlijn in de internationale politiek en de samenstelling van de bevolking van die stad hangen ten nauwste met elkaar samen. West-Berlijn is een stad van bejaarden en jongeren. Ondanks het milde fiscale regiem en de subsidieregelingen is de generatie van 35-60 jarigen er fors ondervertegenwoordigd. Veel goedverdienende dertigers verlieten de stad, vooral vanwege de geïsoleerde ligging. Dat proces dateert al van de jaren vijftig en gaat nog steeds voort.
Er voor in de plaats gekomen zijn asielzoekers uit de Derde Wereld en 'gastarbeiders', voor het merendeel afkomstig uit Turkije, die in de oude wijken zoals Kreuzberg wonen. Daarnaast is er een sterke oververtegenwoordiging van jongeren, vooral studenten, die uit andere delen van de Bondsrepubliek naar de stad zijn getrokken. West-Berlijn, met zijn naar Westduitse maatstaven liberale klimaat werkt kennelijk als een magneet op allerlei minderheidsgroepen, wat ook blijkt uit de aanwezigheid van de Groenen in het stadsparlement en het succes van het alternatieve dagblad *Die Tageszeitung*.
Het Westberlijnse anarcho-activisme,

voortgekomen uit de anti-autoritaire studentenbeweging (zie: G. Holzapfel, *Vom schönen Traum der Anarchie*; (West-)Berlin 1984), bewijst hoe plausibel de theorie van Murray Bookchin is. Deze stelt immers dat het anarchisme momenteel het best gedijt in hoogontwikkelde industriële samenlevingen van het type verzorgingsstaat (zie: M. Bookchin, *Post-scarcity anarchism*; Berkeley 1971) en dan met name bij de subculturele minderheden, de gedéklasseerden. Juist in West-Berlijn zijn alle noodzakelijke voorwaarden voor het voortbestaan van zo'n libertaire tegencultuur aanwezig: een (bescheiden) traditie van anarchisme, een relatief tolerant stadsbestuur en een oververtegenwoordiging aan (alternatieve) jongeren.

KARIN KRAMER

In de Westberlijnse anarcho-scene neemt *Karin Kramer Verlag* (Braunschweigerstrasse 26, 1000 Berlin 44) een opmerkelijke plaats in. Er zijn in West-Berlijn verscheidene libertaire uitgeverijen, maar geen van alle hebben ze een zo omvangrijk fonds opgebouwd. De uitgeverij van Bernd Kramer en zijn vrouw Karin is ontstaan in de tijd van het anti-autoritaire protest en in het milieu van studenten en kunstenaars rond het tijdschrift *Linkeck*.
De eerste uitgaven, die in 1968 verschenen, waren merendeels herdrukken van kritische marxisten als Reich over fascisme, sexualiteit, psycho-analyse en pedagogiek, en van anarchistische kritici van het bolsjewisme als Emma Goldman, Luigi Fabri en Arthur Lehning. In die beginfase sympathiseerden de uitgevers met het radensocialisme, zoals bleek uit de titels over arbeiderszelfbeheer en de herdrukken van Pannekoek, Mattick, GIC, en dergelijke. Er kwamen in die beginfase zo'n vijftig titels uit, maar niet alle als uitgaven van Karin Kramer Verlag. In veel gevallen werden andere namen gebruikt, zoals Underground Press, Infodruck en Kollektiv Verlag.
Rond 1972 ging de uitgeverij zich steeds nadrukkelijker op het anarchisme oriënteren. Zo verscheen onder meer van Bakoenin *Staatlichkeit und Anarchie*, ingeleid door Hansjörg Viesel die met Bernd Kramer de fondsredactie verzorgt, en een driedelige herdruk van de *Gesammelte Werke*. Verder werd werk van onder meer Kropotkin, Malatesta, Nettlau, Rocker, Landauer en Mühsam vertaald of herdrukt en uitgebracht in de 'Archiefreeks'. Daarnaast kwam Karin Kramer Verlag met monografieën over anarchisme en anarchisten, deels vertalingen zoals de klassieke studie van Brenan over het Spaanse anarchisme, deels originele uitgeven zoals de studie van Angela Vogel over het Duitse anarcho-syndikalisme. Verder ging in de tweede helft van de jaren zeventig het anarcho-feminisme een belangrijke plaats in het fonds innemen. In de reeks 'Vrouwen in de revolutie' kwam werk uit van en over Louise Michel, Emma Goldman en de Mujeres Libres (van Mary Nash).
De problemen waarmee alle linkse stromingen en bewegingen sinds het begin van de jaren tachtig worstelen, zijn ook aan Karin Kramer Verlag niet voorbij gegaan. De afgenomen belangstelling voor 'politieke' boeken heeft ertoe geleid dat nog slechts mondjesmaat nieuwe anarchisme-titels (Goldman, Bakoenin, een Rocker-biografie door Peter Wienand en een Goldmanbiografie door Candace Falk) verschijnen. Tegelijk is een andere koers uitgezet. Evenals dat in Nederland bij de SUN gebeurde is de nadruk nu komen te liggen op kunst (bijvoorbeeld de Keulse constructieven), literatuur en geschiedenis. Ook de heruitgaven van utopiebeschrijvingen, die een steeds opvallender plaats in het fonds innemen, kunnen daartoe gerekend worden.

Eén van de belangrijkste activiteiten van Karin Kramer Verlag is zonder twijfel de uitgave van *Unter dem Pflaster liegt der Strand* (Onder het plaveisel ligt het strand), een op een jaarboek lijkend tijdschrift onder redactie van Hans Peter Duerr, waarvan sedert 1974 vijftien afleveringen verschenen zijn. Duerr nam daarin veelal teksten op van hedendaagse anarchisten als Bookchin, Guérin, Goodman, Chomsky en Feyerabend, waardoor de overwegend 'historisch-anarchistische' oriëntatie van het Karin Kramer-fonds goeddeels werd gecompenseerd. De laatste jaren echter brengt Duerr meer en meer antropologische en cultuur-sociologische artikelen, onder meer over magie en mystiek, wat weer spoort met de huidige koers van de uitgeverij. Niettemin blijft Karin Kramer Verlag een bijzonder fenomeen van het anarchisme, niet alleen in West-Berlijn, maar zelfs in heel West-Europa.

ANDERHALVE EEUW BERLIJNS ANARCHISME

Rudolf de Jong

Hoofdsteden. Ze hebben voor de anarchisten – èn voor hun tegenstander de staat – iets problematisch en tegenstrijdigs. Ze zijn het hart van de staatsmacht met de regering, eventuele parlementen, ambtenarenapparaat en andere bureaucratieën, militairen enzovoort. Dat werkt onderdrukkend, maar bevordert ook de 'vrijwillige slavernij' van allen die een graantje meepikken van de macht of zich alleen maar vergapen aan de glans ervan.
Tegelijkertijd zijn hoofdsteden doorgaans de levende centra van de samenleving, meestal de grootste stad van hun land waar een grote arbeidersbevolking leeft, zich wetenschappelijke en culturele elites bevinden en de inwoners zich bewust zijn van hun bijzondere positie van hoofdstedelingen. Daarvan gaat een potentiële bedreiging uit voor de gevestigde machten. Aan de zijde van de orde is er altijd wel een zekere huiver voor de 'on-orde' van de hoofdstad.
Soms zijn hoofdstad (in de zin van centrum van de samenleving) en regeringsstad gescheiden (Amsterdam (formele hoofdstad), New York, Barcelona (tot voor kort, nu is het de Catalaanse regeringszetel), Parijs onder de absolute koningen tot in de Franse Revolutie en tijdens de Commune. Dat zijn dan niet de minst interessante steden vanuit een libertair gezichtspunt!

En Berlijn? Deze stad heeft in de geschiedenis niet direct de roep van een revolutiestad te zijn zoals Parijs. Je denkt eerder aan Pruisen, de militaire parades van keizer Wilhelm II, de boekverbrandingen onder Hitler, en aan de Muur, symbool van de staat die een levende stad als een dood ding in tweeën snijdt.
Oorlogen hebben de positie van Berlijn in de staat bepaald. Tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870–1871 werd het Duitse keizerrijk uitgeroepen (waarvan Berlijn de hoofdstad was). In 1918 aan het eind van de eerste wereldoorlog verdween het keizerrijk en werd de stad de hoofdstad van de republiek. De tweede wereldoorlog maakte een einde aan Berlijn als hoofdstad van geheel Duitsland. En toch is ook Berlijn een lastige stad die altijd een belangrijke rol speelde in 'het andere Duitsland', óók in het anarchistische Duitsland.

Het anarchisme heeft niet één, maar vele wiegen. Eén ervan stond beslist in Berlijn. In de jaren veertig van de vorige eeuw trad een dooi in, na de reactionaire restauratieperiode die volgde op de Franse revolutie en Napoleon. Berlijn was één van de centra van nieuw geestelijk leven. De Jong-Hegelianen liepen er storm tegen de gevestigde geestelijke machten.

Feuerbach, die zo'n grote invloed zou hebben op anarchisten en vrijdenkers, was een van de bekendste Jong-Hegelianen. Marx en Engels behoorden tot hun kring en studeerden in Berlijn. Max Stirner schreef er zijn libertair-individualistisch credo *Der Einzige und sein Eigentum*. Michael Bakoenin kwam naar Berlijn en studeerde er filosofie. Zijn eerste grote artikel met de beroemde zin – 'Die Lust zur Zerstörung ist auch ein schöpferische Lust' – schreef hij in het Duits en onder invloed van Hegels filosofie.

In de revolutiegolf die in 1848 over Europa sloeg had ook Berlijn zijn aandeel met barrikadenstrijd en – zeer kortstondige – radikale vernieuwingen. Spoedig was de 'orde' echter hersteld. Van anarchisme was in 1848 in Berlijn overigens geen sprake geweest. Evenmin was dat het geval toen er in de jaren zestig een arbeidersbeweging ontstond. De anti-anarchisten Lasalle en Marx gaven de toon aan. Hun partijen smolten samen tot de sociaal-democratische partij die tot 1914 de leidende rol zou spelen in de sociaal-democratische en Marxistische wereld. Tussen 1878 en 1890 was de partij door de socialistenwetten van Bismarck weliswaar niet verboden, maar toch grotendeels lamgelegd. Wèl kon de partij aan de verkiezingen deelnemen. Het gevolg van de socialistenwetten was dat het parlementarisme in de partij zeer versterkt werd en vrije interne discussie onmogelijk was, waardoor de partijleiding de beslissende macht werd in de organisatie. Voor vrijheidslievende geesten was geen plaats in zo'n partij. Voor georganiseerd anarchisme al helemaal niet.

Aanleiding (beter: voorwendsel) voor de socialistenwetten was overigens een mislukte aanslag op de Duitse keizer in Berlijn geweest, ondernomen door twee anarchisten, Hödel en Nobeling.

Een Duitse anarchistische beweging ontstond in ballingschap rond de bladen *Die Freiheit* van Johann Most en *Autonomie*. De groepen rond deze periodieken stonden spoedig in diepe vijandschap tegenover elkaar. De oorzaak was de schuldvraag over de arrestatie van Neeve – hij stierf in de gevangenis – die anarchistische lectuur Duitsland binnensmokkelde. Most vestigde zich met *Die Freiheit* – één van de interessantste bladen in de geschiedenis van het anarchisme – in New York. Zoals een hele generatie Duitse anarchisten na hem was hij sociaal-democraat geweest, als revolutionair in botsing gekomen met de partij en had zich tot anarchist ontwikkeld. Als sociaaldemocraat had hij een treurige Berlijnse tijd achter de rug: in de gevangenis.

In Duitsland zelf mislukte in 1879 een poging van Wilhelm Werner om een illegaal anarchistisch blad in Berlijn uit te geven. De verspreiding van de verboden buitenlandse anarchistische bladen was de belangrijkste activiteit. Daarnaast troffen anarchisten elkaar officieus in bepaalde café's.

DER SOZIALIST

Na de opheffing van de socialistenwetten in 1890 leek een vrijer leven in de sociaal-democratische partij mogelijk. Tegen de parlementaire zuiverpolitieke koers van de partij ontstond nu oppositie: Die Jungen. Zij waren vooral in Berlijn actief in de partij en verschillende van hen hadden hier hun sporen verdiend in de half-illegale periode. De hele groep werd ook wel aangeduid als de Berlijnse oppositie. Zo

door Domela Nieuwenhuis – die in die dagen een overeenkomstig standpunt innam – in zijn boek *Le Socialisme en Danger*. Bekende 'Jungen' waren Wilhelm Werner, Bruno Wille, Bernard en Paul Kampfmeyer, Carl Wildberger, Max Baginski.
Tegenover de partijmachine maakten de Jungen geen enkele kans en zij werden monddood gemaakt, en velen geroyeerd. Na hun uitsluiting uit de sociaal-democratie vormden zij een beweging van onafhankelijke socialisten. Hun orgaan was *Der Sozialist*. Spoedig vielen de onafhankelijken in verschillende richtingen uiteen. Sommigen trachtten zich als revolutionaire sociaaldemocraten te handhaven. Een aantal keerde terug naar de grote partij. Anderen gingen een geheel eigen weg. Velen ontwikkelden zich echter naar het anarchisme, onder andere Werner en Max Baginski (de laatste ging naar de Verenigde Staten).
Van groot belang hierbij was Gustav Landauer, die in 1893 redacteur van *Der Sozialist* werd. Spoedig was het orgaan het toonaangevende anarchistische periodiek in Duitsland. Het weekblad verscheen in Berlijn maar was een algemene krant met een landelijke verspreiding.
Gustav Landauer gebruikte – bij mijn weten als eerste – de uitdrukking anarcho-socialist (en is dus als naamgever van De AS te beschouwen). Hij zag het anarchisme als een algemeen cultuurverschijnsel dat veel meer omvatte dan de economische en de politieke strijd en de emancipatie van de arbeiders. Hij wees erop dat de staat een verhouding tussen mensen was, die door andere verhoudingen vervangen kon worden en dat men met die andere verhoudingen al een begin kon maken. Landauer zocht dit begin onder andere in de cultuur – hij was een belangrijk literator en speelde een rol in de theaterwereld – en in produktieve associaties.

Der Sozialist is tweemaal uitgegeven: van 1891 tot 1899 en van 1909 tot 1915. De eerste maal kwam er een einde aan het blad door de vervolgingen. Landauer verdween een tijd in de gevangenis. Ook interne problemen onder de anarchisten speelden een rol *Der Sozialist* is wel het meest vervolgde blad van Duitsland genoemd; veel nummers werden verboden of in beslag genomen. Aan vervolging waren overigens alle anarchistische bladen blootgesteld. Het verschijnsel 'zit-redacteurs' bestond; een redacteur die formeel verantwoordelijk was voor de inhoud van het blad, maar alleen benoemd was om gevangenisstraffen uit te zitten en geen redactionele of journalistieke bekwaamheden hoefde te hebben. Het orgaan *Der Freie Arbeiter* versleet zo in de tien jaar die aan de eerste wereldoorlog vooraf gingen vijftig zitredacteuren!
De tweede *Sozialist* was het orgaan van de Sozialistische Bund, waarin Landauer produktieve associaties, landbouwcommunes, en dergelijke als 'een weg tot bevrijding van de arbeidersklasse' propageerde. Zijn ideeën hierover hebben onder andere de Kibboetzbeweging in wat toen nog Palestina heette beïnvloed. Zionisten zochten hierover contact met Landauer aan het eind van de eerste wereldoorlog.
Der Sozialist was uiteraard geen blad voor Berlijn alleen, maar voor het hele Duitse taalgebied. Ook in de Nederlandse anarchistische pers van die tijd komt men regelmatig vertalingen uit *Der Sozialist* tegen. Wèl wordt Berlijn als het centrum van de Bund gezien.
Sterker is dat nog het geval met een andere anarchistische stroming, georganiseerd in de Anarchistische Föderation Deutschlands. Deze ontstond in 1903, maar was voortgekomen uit een andere organisatie en een blad uit 1897, *Neues Leben*, dat zich meer direct op de arbeiders richtte dan Landauer deed. Het orgaan van de Fede-

ratie was de al genoemde *Der Freie Arbeiter* en Rudolf Lange was één van de belangrijkste organisatoren. De organisatie-idee stond in de federatie zeer centraal. Naast deze federatie bestonden 'concurrerende' anarchistische organisaties in Berlijn.

SYNDIKALISME

Nog een derde richting – de syndikalistische – was in Berlijn goed vertegenwoordigd. Tegenover het centralisme in de vakbeweging ontstond in 1897 een stroming die de lokalisten genoemd werd. Hieruit ontstond de *Freie Vereiniging deutscher Gewerkschaften* welke in 1904 een uitgesproken revolutionair-syndikalistisch program aannam. In 1907 eiste de sociaal-democratische partij van haar leden dat zij hun lidmaatschap van deze Freie Gewerkschaften op zouden geven. Deze verloren hierdoor 8.000 van hun 17.000 leden. Fritz Kater was één van de bekendste syndikalisten die voortkwam uit de lokalisten.
Uiteraard was een stad als Berlijn ook een centrum van allerlei kleine bladen en groepen, van individualisten, homofielen, Tolstojanen en vrij-religieuzen. Voor het Berlijnse anarchisme was het culturele klimaat van de stad van betekenis. In allerlei kunstenaarskringen zaten anarchisten, of met het anarchisme sympathiserenden. Rond de Bohèmekring Neue Gemeinschaft (1900) vinden we G. Landauer, W. Spohr (mederedacteur *Der Sozialist* en Multatulivertaler), de schilder Fidus, Martin Buber, Bernard Kampfmeyer (vriend van onder andere Alexander Cohen), de individualistische anarchist J.H. Mackay die Stirner opnieuw introduceerde, Max Reinhart. Verder zijn bladen als *Die Aktion* (Franz Pfemfert en de individualistische anarchist Rust) en *Kampf* van Senna Hoy en B. Friedländer, waaraan ook Erich Mühsam meewerkte, te noemen en voorts de kunstenaars en dichtersgroep Die Kommenden met Else Lasker.
Een belangrijk cultureel platform en open forum was eerst de *Freien Volksbühne*, daarna de *Neuen Freien Volksbühne*. De eerste werd in 1889 opgericht door onder andere Bruno Wille en andere Jungen. Toen de sociaaldemocratische partij de Bühne 'overnam' werd een *Neuen Freien Volksbühne* opgericht, waarin Gustav Landauer en andere anarchisten met andersdenkenden samenwerkten. Behalve toneel verzorgde de Bühne ook voordrachten, discussies en andere culturele activiteiten. In 1911–1912 had deze nieuwe Bühne 50.000 leden, de oude 18.000. Nettlau schrijft in zijn *Geschichte der Anarchie* (Band V, S. 193): 'Wat op een groot gebied mogelijk was, had op veel andere terreinen, wat in Berlijn mogelijk was, had op vele plaatsen mogelijk moeten zijn'.
De eerste wereldoorlog (1914–1918) maakte een eind aan vrijwel alle anarchistische activiteiten naar buiten toe. Ulrich Linse – de schrijver van *Organisierter Anarchismus im Deutschen Kaiserreich von 1871* – is bijzonder kritisch over de passieve houding van met name de Berlijnse beweging. Hij spreekt (S. 320) van 'verbazingwekkende beginselloosheid' en 'een volledig gebrek aan revolutionaire instelling en taktiek' en hij citeert (S. 322-323) een politiebericht hetwelk meldt dat als er al een voorstel tot agitatie werd gedaan het meestal niet eens tot stemming kwam vanwege de verdeeldheid. Waarschijnlijk kijkt links iets te veel naar de formele organisaties. Over Erich Mühsam zegt hij wel dat deze in de eerste oorlogsmaanden enigszins aarzelde tussen vaderlandsverdediging en internationalisme, niet dat hij later bij stakingen van munitiearbeiders betrokken was. Van oorlogspropaganda (zoals Kropotkin en Franse anarchisten deden) hielden de Duitse anarchisten zich verre. Gustav Landauer probeerde met

pacifisten in andere landen contacten te onderhouden.

WEIMARREPUBLIEK

De eerste wereldoorlog eindigde met de nederlaag van het Duitse leger en het begin van een revolutie. De keizer vluchtte naar Nederland, in Berlijn werd de republiek uitgeroepen en vormden zich soldaten- en arbeidersraden. In feite hadden de sociaal-democraten de staatsmacht in handen in die beginfase van de nieuwe Republiek van Weimar. Meer dan burgerlijke democratie hadden zij de arbeiders echter niet te bieden; veel arbeiders (voor een goed deel oud-frontsoldaten) – gesteund door een breed scala van linkse groeperingen, grotendeels van Marxistische origine – wensten echter méér en de 'Duitse revolutie' werd nog een aantal jaren als een reële mogelijkheid gezien, zowel door links als door rechts, zowel binnen als buiten Duitsland.
In München bestond in 1919 een radenrepubliek die uiterst bloedig onderdrukt werd. De namen van drie anarchisten zijn hieraan verbonden. Gustav Landauer, die een functie als 'minister' voor cultuur en opvoeding had bekleed werd gruwelijk vermoord (letterlijk doodgetrapt). De dichter Erich Mühsam verdween voor jaren in de gevangenis. De individualistisch-anarchistisch ingestelde Ret Marut (een pseudoniem) ontsnapte en verdween, om later in volledige anonimiteit een groot literair oeuvre, met anarchistische trekken, te schrijven onder de naam Ben Traven.
Ook Berlijn kende zijn soldaten- en arbeidersraden. Maar de stad was toch eerder centrum van staatsmacht en reactie. De moord op de revolutionaire Marxisten Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht en de uitspraak van de sociaaldemocratische minister Noske 'Iemand moet toch de bloedhond zijn' symboliseren het Berlijn van de bestaande orde en de macht. Toch vond er een gebeurtenis plaats waarop vaak de aandacht is gevestigd door anarchisten en syndikalisten die in de periode 1920–1940 naar bovengewelddadige economische strijdmiddelen zochten: het mislukken van de Kapp-putsch. De reactionaire officier Kapp ondernam met legereenheden in mei 1920 een poging tot een staatsgreep. De Berlijnse arbeiders gingen in staking, wat bijdroeg tot het snelle mislukken van de putsch. Het waren natuurlijk wèl stakingen ten gunste van de bestaande legitieme regering en nìet tot omverwerping van het economisch systeem!
De Duitse staat had de eerste wereldoorlog verloren. De Duitse revolutie was mislukt. De 'republiek van Weimar', die het keizerrijk opvolgde, was rechts te democratisch, links te kapitalistisch. Maar Berlijn was in die jaren wel in veel opzichten de stad der steden. Het andere, alternatieve, Berlijn domineerde de regeringsstad Berlijn en werd een centrum van avantgardisme. Als een magneet trok de stad buitenlanders aan. Zoals Amsterdam sinds de jaren zestig. 'Alles' scheen in Berlijn mogelijk en er kon in ieder geval meer dan elders, op het gebied van de kunst, van onderwijs en opvoeding, van vrij sexleven, enzovoort. Het is alles te bekend om er hier verder op in te gaan. Ik noem slechts enkele Nederlandse anarchisten die er kort of iets langer verbleven: Bart de Ligt, Arthur Lehning, Anton Bakels en mijn vader Albert de Jong. Een tijdschrift als *i-10* lijkt mij ondenkbaar zonder Lehnings Berlijnse periode. De invloed van de Russische revolutie was groot in het Berlijnse culturele milieu. De betekenis van de stad voor het anarchisme was toegenomen.
Eind 1922 kwam er het congres van revolutionair-syndikalistische vakverenigingen bijeen, waar tot de oprichting van de uitgesproken anarcho-syndikalistische Internationale Arbeiders Associatie (IAA) werd besloten. Deze IAA had tot 1933 zijn zetel in Berlijn. Voor

revolutionaire arbeiders was het een tegenwicht tegen de autoritaire communistische internationale. Er sloten zich grote organisaties bij aan: de Spaanse CNT, de FORA uit Argentinië, de Portugese en Italiaanse syndicalisten. Gastheer was de Freie Arbeiter Union Deutschland (FAUD), die was voortgekomen uit de vrije vereniging van Duitse vakorganisaties. In de revolutiejaren nam de FAUD een hoge vlucht. Bij de oprichting van de IAA werd het cijfer van 120.000 leden genoemd. Het orgaan, *Der Syndikalist*, had in 1921 een oplage van 120.000 (ter vergelijking, de communistische *Rote Fahne* had dat jaar een oplage van 30.000). In 1922 zakte *Der Syndikalist* terug tot 78.000 en de FAUD zou gestadig leden verliezen.

In de FAUD in Berlijn vinden wij ook Emil Werner en Fritz Kater terug. Verder jongeren als Augustin Souchy, Helmuth Rüdiger, Gerhard Wartenberg en anderen. De belangrijkste figuur en theoreticus in de FAUD en de IAA, hij schreef ook de beginselverklaring, was Rudolf Rocker, die de organisaties op een duidelijk *anarchistisch*-syndikalistisch standpunt wist te brengen. Rocker, een Rijnlander, had tot de Jungen behoord en was uit Duitsland gegaan om aan de dienstplicht te ontkomen. In Londen had hij een grote rol gespeeld in de Jiddische anarchistische arbeidersbeweging. In 1914 was hij in Engeland geïnterneerd. Aan het eind van de oorlog werd hij uitgewezen en vestigde zich in Berlijn. Ook de Russische revolutie beïnvloedde de IAA en Berlijn.

Berlijn was door zijn karakter en door zijn ligging een doorgangspoort naar Rusland, zowel voor mensen als voor berichtgeving. In veel communistische memoires is Berlijn de stad waar de – doorgaans illegale – reis naar de staat van Lenin pas echt begon. Voor anarchisten was het een doorgangspoort de andere kant uit. De Russische anarchisten die hun land – al dan niet gedwon-

gen – moesten verlaten of ontvluchten, passeerden voor korte of langere tijd Berlijn. Zo Nestor Machno, de anarchistische boerenleider uit de Oekraïne, diens vriend Peter Archinof. Zo Voline, Emma Goldman, Alexander Berkman, S. Flechine, de syndikalist Alexander Shapiro, en Maximof die veel zou doen om de waarheid over de repressie in de USSR te onthullen. Zo ook de sociaal-revolutionair J. Steinberg en vele anderen.

Via Berlijn – soms door persoonlijke contacten daar, zoals met de genoemde Nederlandse anarchisten – werden hun ervaringen met de Russische revolutie in de libertaire wereld bekend. Hun verhalen werden door communisten en burgerlijke progressieven als laster betiteld of verzwegen. Thans worden ze algemeen erkend als belangrijke bronnen van informatie over de revolutie en het karakter van het bolsjewisme.

Anarchistische vluchtelingen kwamen niet alleen uit het oosten naar Berlijn. De bekende Spaanse revolutionairen Buenaventura Durruti en Francisco Ascaso zaten er enige tijd ondergedoken bij geestverwanten. Zij kregen geen verblijfsvergunning vanwege hun aandeel in de aanslag op de reactionaire Spaanse kardinaal die 'pistoleros' (een soort doodseskaders) tegen arbeiders financierde. Durruti bracht wel zijn Berlijnse arbeider gastheer en gastvrouw in verbazing doordat hij met grote vanzelfsprekendheid de afwas ging doen.

Heel vruchtbaar voor het anarchisme zijn de Berlijnse jaren van een andere Spanjaard (en evenzeer Argentijn), Diego Abad de Santillan, geweest. Hij kwam er om te studeren en Duits te leren, correspondeerde voor de IAA met Latijns-Amerika en Spanje, trouwde met de dochter van Kater en zou als onvermoeibaar vertaler, uitgever en inspirator, Duitstalige anarchistische literatuur voor Spaanssprekenden toegankelijk maken. Dankzij hem zijn onder andere talrijke werken van Rocker, Nettlau en Landauer in het Spaans vertaald. De volledige memoires van Rocker en veel artikelen van Nettlau zijn zelfs alleen in Latijns-Amerika verschenen.

Berlijn was niet het belangrijkste bolwerk van de FAUD. Dat lag eerder in het Ruhrgebied. De helft van de 100.000 arbeiders die daar in 1920 als 'rood Ruhrleger' een rol speelde bij het afslaan van de Kapp-putsch zou uit FAUD-leden hebben bestaan (volgens Jochen Schmück in een ongepubliceerde Magisterarbeit over het Duitstalige anarchisme en perswezen). Wel was Berlijn het geestelijke centrum van de FAUD. Hier verscheen *Der Syndikalist* en het tijdschrift *Die Internationale*. De organisatie gaf een reeks belangrijke boeken uit, waaronder een aantal historische werken. Max Nettlau redigeerde drie delen Werken van Bakoenin, biografieën van Malatesta en Reclus en de eerste drie delen van zijn *Geschichte der Anarchie*. Rocker zijn biografie van Johann Most. Verder publiceerde de uitgeverij (Asy Verlag, later samen met een boekgilde voor vrijheidslievende literatuur) Kropotkins *Ethik*, de eerste brochures van anarchisten over de Russische revolutie, werken van Mackay en Domela, maar ook literaire boeken en geschriften over sexualiteit en tegen de abortuswetgeving.

Naast de anarcho-syndikalistische beweging waren er – evenals voor de eerste wereldoorlog – allerlei andere anarchistische stromingen in Berlijn vertegenwoordigd. In Duitsland was een anarchistische jeugdbeweging ontstaan, waarvan Berlijn uiteraard een brandpunt was. *Freie Jugend*, het orgaan van de jongeren zou oplagen van 40.000 hebben bereikt.

Door de jeugdbeweging ontstonden persoonlijke contacten met jonge Nederlandse anarchisten. De Berlijnse dichter Oscar Kanehl was hier onder andere door vertalingen in *Alarm* be-

kend. Redacteur van *Freie Jugend* was Ernst Friedrich, dienstweigeraar in de eerste wereldoorlog. Hij gaf verder een bijlage – en boek – *Proletarische Kindergarten* uit en was actief pacifist. In Berlijn stichtte hij het eerste (en tot nu toe enige) Anti-oorlogsmuseum ter wereld. Behalve alle gruwelen van de eerste wereldoorlog was er, als tegenwicht, ook een sprookjeskamer te zien. Zijn boek *Kriege dem Kriege!* uit 1924 bevatte illustratie- en informatiemateriaal over en tegen de oorlog met onderschriften in verschillende talen (waaronder Nederlands).
Naarmate het fascisme sterker werd, werd het Anti-oorlogsmuseum – en ook Friedrich zelf – steeds vaker het slachtoffer van aanslagen door nazi's. Toen zij in 1933 aan de macht kwamen vernietigden zij het Anti-oorlogsmuseum.
Het anarchistische kunstenaars- en bohèmeleven werd het sterkst belichaamd door Erich Mühsam, dichter satiricus en schrijver en altijd volstrekt onafhankelijk. Eind 1924 uit de gevangenis gekomen richtte hij in Berlijn zijn tijdschrift *Fanal* op, anarchistisch, literair en cultureel. 'Eén van de weinige werkelijke revolutionairen' die zich in Duitsland ontwikkelden noemt Rocker hem in zijn memoires.
Als één van de zeer weinigen probeerde hij de Duitse arbeiders op te roepen tot daadwerkelijke actie. Een pamflet van hem met zo'n oproep – nadat de nazi's de macht in 1932 in Pruisen, maar nog niet in geheel Duitsland, hadden overgenomen – werd door de sociaal-democraten als een provokatie bestempeld.

VERZET

Begin 1933 kwam Hitler aan de macht. Na de Rijksdagbrand in Berlijn waaraan de naam is verbonden van de Nederlander Marinus van der Lubbe – wel geen anarchist, maar toch iemand wiens naam als revolutionair door de Nederlandse anarchisten altijd is hoog gehouden – brak in Berlijn en in heel Duitsland de nazihel in alle hevigheid los.
Rudolf Rocker kon ontsnappen en zich uiteindelijk in de Verenigde Staten vestigen. Een gruwelijk lot onderging Erich Mühsam. Na een afschuwelijke, maandenlang durende martelgang door de concentratiekampen werd hij door zijn beulen vermoord. Zijn vrouw, Zensl, naar Rusland uitgeweken, onderging een odyssee door de goelagarchipel en stierf uiteindelijk – waarschijnlijk geestelijk gebroken – in Oost-Berlijn.
De archieven van de IAA vielen voor een groot deel in handen van de Gestapo. Op een IAA-conferentie in Amsterdam werden daar harde woorden over gesproken aan het adres van Augustin Souchy die ze niet tijdig in veiligheid had gebracht. De FAUD heeft illegale acties georganiseerd en illegale geschriften verspreid. In Berlijn liep men extra risico's, de illegale coördinatie-commissie werd naar Erfurt en daarna naar Leipzig verplaatst. Allerlei plaatselijke groepen werkten autonoom. Een netwerk bestond in het Ruhr- en Rijngebied met Duisburg als centrum. Contacten liepen naar Nederland (Venlo) en België (via Aken). Mensen werden Duitsland uitgesmokkeld, illegale literatuur erin. De Spaanse burgeroorlog betekende een opleving. Daar gaf de Gruppe DAS (Duitse anarcho-syndikalisten) het blad *Die Soziale Revolution* uit. Augustin Souchy en Helmut Rüdiger waren actief bij de CNT, anderen vochten in de milities.
De repressie en de controle in Duitsland waren echter te sterk. De verbeterde economische toestand – werklozen kregen werk maar werden in de gaten gehouden – verminderde het verzet. De illegaliteit bloedde goeddeels dood. In 1940 zaten de meeste actieve anarchisten en syndikalisten – voor zover niet uitgeweken – in tuchthuizen en concentratiekampen of waren ver-

moord. Tenminste zeven maal vonden vanaf 1936 processen plaats tegen anarcho-syndikalistische groepen van tussen de 5 en de 40 man. Het grootste proces ging tegen de opgerolde organisatie in het Rijngebied, circa 100 man.

Wat Berlijn betreft mag nog de Nederlandse anarchist Anton Bakels met ere genoemd worden. Hij bleef er tot kort voor de tweede wereldoorlog, hij en zijn vrouw waren velen behulpzaam om uit Duitsland weg te komen (onder andere op hun Nederlandse paspoorten). Bakels bracht delen van Rockers archief het land uit, waaronder het manuscript van Rockers levenswerk *Nationalisme en Cultuur*. Het verscheen in het Engels en daarna in het Nederlands en in andere vertalingen. De oude Berlijnse anarchisten Kater en Werner werden met rust gelaten. In een van de laatste brieven die Rocker van hem ontving schreef Kater: 'Het ziet er hier treurig uit beste jongen. Het is nacht, maar een nacht zonder sterren'.

De laatste grote veldslag van de tweede wereldoorlog – althans wat Europa betreft – was de verovering van de stad door de Russische legers die hierbij 40.000 man verloren. Wat er van Berlijn over was werd door de bezetters in vier sectoren verdeeld en betekende spoedig een definitieve splitsing tussen West- en Oost-Berlijn. De koude oorlog plaatste Berlijn in het centrum van de aandacht. Vooral door de 'luchtbrug', waardoor West-Berlijn bevoorraad werd toen de communisten de autobanen naar Berlijn blokkeerden. West-Berlijn werd tijdens het Wirtschaftswunder de etalage van het Westen. In zo'n etalage was voor anarchisme even weinig plaats als tussen de puinhopen en in de ontreddering van 1945. Alleen via correspondentie werden oude contacten hersteld. Het speciale statuut voor Berlijn maakte de stad ook niet de aangewezen plaats om anarchistische activiteiten te starten. Wat er na de tweede wereldoorlog aan anarchisme in Duitsland over was of herbegon moet men elders zoeken, onder andere in Hamburg en in het Rijnland. In Frankfurt verscheen van 1949 tot 1953 het mooie maandblad *Die freie Gesellschaft*, waaraan onder andere Rocker en Rüdiger meewerkten en waarin zowel sprake was van het doorgeven van het oude libertaire erfgoed als van het zoeken naar nieuwe wegen en naar libertaire standpunten in actuele kwesties. In Hamburg verscheen in 1949 Rockers *Nationalisme en cultuur* voor het eerst in de oorspronkelijke taal onder de titel *Die Entscheidung des Abendlandes*.

Berlijn kwam voor het eerst tot leven – en wat voor leven!, ook al kan men niet van bewust anarchisme spreken – in juni 1953, in het oostelijk stadsdeel. Na de dood van Stalin barstte er de bom tegen het Stalinistische regime; één van de zeer weinige echt proletarische opstanden die Duitsland gekend heeft! Overigens veel meer dan alleen een Berlijnse zaak; de hele DDR was in beroering en het begon in Maagdenburg. 'Wij willen geen slaven zijn' was één van de leuzen van de arbeiders en onder deze titel – *Wir wollen keine Sklaven sein. Der Aufstand des 17. Juni 1953* – publiceerde de Berlijnse anarchistische Libertad Verlag een boek van Hans-Jürgen Degen over de opstand, waarvan eind van dit jaar een tweede herziene druk verschijnt. Degen besteedt onder meer aandacht aan de pogingen tot zelforganisatie van de arbeiders in die juni-dagen en het vraagstuk van de geweldloosheid. De opstand verraste – evenals de latere volksbewegingen in Oost-Europa – het westerse establishment evenzeer als het Oosteuropese. Die in het oosten herstelde de orde, die in het westen verdrong even snel de betekenis ervan. De dode Muur – gebouwd in 1963 – past meer in het officiële beeld dat het westen van het oosten heeft dan een

opstand van levende arbeiders.
Gelukkig is Berlijn in de jaren zestig in beroering gekomen. Op typisch westerse wijze. Eerst studenten die naar een anti-autoritair Marxisme zochten en voor acties de straat op gingen. Bij een demonstratie tegen de Sjah van Iran werd de student Benno Ohnesorg door de politie gedood.
Het studentenverzet ebde weg en werd gekanaliseerd zoals overal in Europa maar allerlei andere alternatieve bewegingen die tegelijkertijd of later waren ontstaan wisselden elkaar af of wisten zich te handhaven. Berlijn werd één van de centra van de Europese contra-cultuur, van communes tot krakers, politiek en vredesactivisme, alternatieve stadskranten, vaak met een scheut anarchisme, strijd voor en van minderheden, graffiti en drugsproblematiek. Het aantal gastarbeiders is relatief zeer hoog. Berlijn is de derde 'Turkse' stad ter wereld. Kortom, Berlijn ontwikkelde zich van etalage tot normaal westers stadsbeeld en vertoont – zoals veel westerse, maar weinig Duitse steden – tekenen van verval; tengevolge van het isolement waarin de staten de stad gevangen houden.
Over verschillende van deze actuelere aspecten wordt elders in dit Berlijnnummer van de AS bericht.
West-Berlijn is ook een stad met verscheidene libertaire uigeverijen, waarvan Karin Kramer Verlag de grootste is. Zo is er ook Libertad Verlag van Jochen Schmück (Postfach 440 340, D - 1000 Berlin 44), die het reeds genoemde boek van Degen uitgeeft. Verder brengt Libertad Verlag vooral 'klassieken', onder andere in een brochurenreeks 'anarchistische Texte'. De eerste serie (nr. 1-14) omvat filosofie en theorie met uitgaven van Bakoenin, Kropotkin, Proudhon, Godwin, Reclus, Tolstoj, Rocher, Most, Landauer, Stirner, Goldman. De tweede serie (nr. 15-29) behandelt allerlei concrete revoluties en revolutiepogingen (Rusland, Spanje).
Terugkijkend op anderhalve eeuw Berlijns anarchisme kunnen we constateren dat het nooit een volksbeweging is geweest, wèl van betekenis was en is. Bijna honderdvijftig jaar geleden was er alleen *Der Einzige*. Honderd jaar geleden was het een zaak van illegaal verspreide kranten uit het buitenland. Vijftig jaar geleden heerste de duisternis van de nacht. Thans is het weer dag in Berlijn. Niet direct de dag van de anarchie, wèl één waar anarchistische bloemen kunnen bloeien en zoals overal ligt onder het plaveisel het strand.

CORRECTIE

In het artikel over anarchisme en muziek in De AS 79 is op pag. 23 onder het kopje 'Verband' een woord weggevallen dat nogal essentieel is. De zin moet dus luiden: 'Pure instrumentale muziek kan dat niet'.

BIJ DE AFBEELDINGEN

De afbeelding op p. 10 toont een groep anarcho-syndikalisten van de FAUD in de jaren twintig. Op pag. 20 werk van Otto Dix uit 1926, terwijl op pag. 30 een toekomstvisie van de SHiK (zie het artikel over wonen) is afgebeeld.

MARINUS VAN DER LUBBE EN DE RIJKSDAGBRAND

Jaap van der Laan & Hans Ramaer

'Tegen negen uur was hij bij de Rijksdag. Daar zag hij een agent, een dame en een heer. Hij liep door en scheurde de verpakking alvast van zijn vuurmakers. Toen hij terugkwam was het plein voor de Rijksdag uitgestorven. Hij liep naar de uitgekozen plek, zette zijn voeten in de voegen tussen de grote blokken zandsteen, klom omhoog, werkte zich over de balustrade en stond op het balkon. Hij pakte een vuurmaker en streek een lucifer aan. Want als er binnen bewaking was, had hij geen tijd te verliezen: hij wilde met een brandende vuurmaker het gebouw in om meteen aan de slag te kunnen.'[1]

Op de avond van de 27ste februari 1933 steekt de jonge Nederlander Marinus van der Lubbe de Rijksdag, het Duitse parlementsgebouw in Berlijn, in brand. Het zal een daad van wereldhistorische betekenis worden. De wereld reageert verbijsterd, Hitler – die zojuist langs parlementaire weg aan de macht is gekomen – gebruikt de brandstichting als een voorwendsel om met de antifascistische oppositie in Duitsland af te rekenen.
Een halve eeuw later – op 10 januari 1984 – onthult Van der Lubbes beste vriend en geestverwant Koos de Vink in Leiden een straatnaambord. Het Marinus van der Lubbe-hof ligt op nog geen tien meter afstand van de plaats waar vroeger het huis Uiterstegracht 56 stond. Dat huis, waar Marinus van der Lubbe vaak te vinden was in de jaren na 1927, speelde een centrale rol in het radikaal-linkse verzet in het toenmalige Leiden. En op de herdenkingsbijeenkomst op die winderige winterochtend spreken zijn oude kameraden. Voldaan omdat Rinus eindelijk recht wordt gedaan.
De geschiedschrijving heeft Marinus van der Lubbe al eerder gerehabiliteerd dan het gemeentebestuur van Leiden. In 1962 verschijnt de studie van Tobias, waarin zowel het door de nazi's als door de partij-communisten geweven net van leugens rond hem ontrafeld wordt.[2] Rinus maakte geen deel uit van een communistische groep die een greep naar de macht deed, evenmin was hij een door de nazi's misbruikte schandknaap die terecht stond voor een daad die de nationaal-socialisten zèlf gepleegd hadden.
Rinus van der Lubbe was een oprecht revolutionair, die eerder vanwege zijn autonoom optreden uit de CPH (Communistische Partij Holland) was gezet. Daarna was hij actief geworden in de kringen van radencommunisten, eerst de GIC (de Groepen van Internationale Communisten) en vervolgens de LAO (de Linkse Arbeiders Oppositie), een groep rond de Rotterdammer Eduard Sirach en het blad *Spartacus*. Zijn politieke ontwikkeling, persoonlijke geschiedenis en de reacties op zijn daad zijn uitgebreid geschetst door Karasek.[3]
Ook is in de studie van Karasek het zogeheten *Roodboek* opgenomen. Het werd in 1933 uitgegeven door het Van der Lubbe-comité, een groep vrienden en geestverwanten van de Leidse radencommunist. Het Roodboek was niet alleen bedoeld als een verklaring voor de slechts door weinigen begrepen daad van Rinus, maar zeker ook als een antwoord op het door de partijcommunisten uitgebrachte *Bruinboek*. Daarin werd hij neergezet als een karakterloze meeloper, die zich door homosexuele nazi's had laten omkopen. Het op leugens en vervalsingen gebaseerde Bruin-

boek, dat aanvankelijk ook in rechtse kringen geloofd werd, deed veel kwaad. En omdat Marinus van der Lubbe tijdens het tegen hem gevoerde proces zweeg, bleef er lang een waas van geheimzinnigheid rond zijn persoon en de door hem gepleegde brandstichting hangen.

Anarchisten en radencommunisten twijfelden echter geen moment aan zijn integriteit. Zijn daad was een daad van protest en een appèl aan het Duitse proletariaat. Of zoals zijn politieke vrienden het omschreven: 'De brandstichting in het Rijksdaggebouw is de daad van een revolutionaire proletariër die scherp waarnam het verraad dat aan de strijd der arbeidersklasse bedreven is, en met die daad de nationalistische demagogie der Nazi's en de democratische demagogie der parlementaire sjacheraars poogde te doorkruisen'.[4] Toch weigerden de radencommunisten van de GIC zich geheel met de brandstichting te sollidariseren: 'Die groep van het Roodboek wist precies wat ze doen moest: de verheerlijking van de daad. Maar wij van de GIC (...) hadden het moeilijk. Van der Lubbe was een van ons geweest. Die daad daar stonden wij niet achter, maar we wilden hem ook niet afvallen of denunciëren. Wij hadden nogal wat verwachtingen van Duitsland gehad en we hadden nu het gevoel dat we het nogal verkeerd hadden gezien'.[5]

Had Marinus van der Lubbe de politieke verhoudingen verkeerd beoordeeld? En moest zijn daad daarom afgekeurd worden? De radencommunist Lieuwe Hornstra, die destijds deel uitmaakte van het Van der Lubbe-comité en met Sirach tevergeefs probeerde om tijdens het proces tegen Rinus als getuige gehoord te worden, meent dat daarop moeilijk een antwoord te geven is. 'Je kan zo'n daad tevoren niet goed- of afkeuren; als ze slaagt vindt bijna iedereen het geweldig, als ze niet slaagt, komt er kritiek. Maar slagen en niet slagen zijn nooit tevoren te berekenen. Lenin had dezelfde ervaring: toen de bolsjewieken de macht in handen kregen, zei Lenin (in het Duits!) 'Mir schwindelt' (Ik ben duizelig).'[6]

REACTIES

Het is de tragiek van Van der Lubbe's revolutionaire handelen dat zijn daad averechtse gevolgen had: grootscheepse razzia's onder de linkse tegenstanders van de nationaal-socialisten en onbegrip bij het proletariaat. Hoe al direct na de brand de repressie losbarstte blijkt uit de memoires van Augustin Souchy en Rudolf Rocker, twee bekende Duitse anarchisten. Souchy schrijft dat hij op de avond van de brand met een andere bekende anarchist, Erich Mühsam, zat te eten. De nazi-pers ging al lange tijd tegen Mühsam – jood èn anarchist – te keer.

'Mühsam verkeerde in direct gevaar. Ik raadde hem af nog naar huis te gaan. Blijf vannacht hier, zei ik tegen hem. Een verdieping lager woont een politieman, die in deze wijk dienst doet en mij beloofd heeft om tijdig te waarschuwen. De SA of SS neemt bij de razzia's, die ze een dag tevoren organiseert, altijd een politie-agent van het dichtsbij zijnde bureau mee. Vannacht zijn we nog veilig. Maar Erich geloofde niet dat het gevaar voor hem zo direct dreigde. Hij wilde de volgende dag naar Praag vluchten en ging naar huis om zich op de reis voor te bereiden. Daar kwam niets van terecht. De volgende morgen werd hij uit zijn huis weggesleept.'

'Het treurige lot van Mühsam is bekend. Toen men de gevangenen opdroeg het Horst Wessellied te zingen hief hij de Internationale aan. (...) Hij legde zijn medegevangenen uit dat hij de beulen niet het genoegen wilde doen zich van het leven te beroven. Op de ochtend van de tiende juli 1934 werd hij in de latrine van de gevangenis van Oraniën-

burg opgehangen gevonden. Zijn lijden had vijftien maanden geduurd.'
'Toen ik enkele dagen na de Rijksdagbrand tegen negenen 's avonds thuis kwam, werd ik door drie jongemannen overvallen. Het lukte me me te bevrijden en de huisdeur bliksemsnel achter me te sluiten. Nu was het de hoogste tijd om te verdwijnen. Toen ik in de trein zat die me naar Parijs bracht, hingen aan de Berlijnse aanplakzuilen de foto's van anti-nazi's die gezocht werden, waaronder ook die van mij.'[7]
Ook Rudolf Rocker voorziet dat de nazi's de brand zullen aangrijpen om definitief met alle antifascisten te kunnen afrekenen. Als hij de ochtend na de Rijksdagbrand in de kranten leest over een communistisch complot en een jonge Hollandse communist die gearresteerd is, trekt hij zijn conclusies. 'Dat de communisten niets met de daad van doen hadden, stond evenzeer voor mij vast als dat behalve de nazi's in heel Duitsland geen mens te vinden was, die bij het voorval baat kon hebben. De situatie was juist nu gevaarlijk (...) omdat de nazi's niet halverwege rechtomkeerd zouden maken, maar hun zonder twijfel goed voorbereide aanslag zouden gebruiken om de paniek te ontketenen, die hen de gelegenheid moest bieden zich als de redders van Duitsland op te werpen en de dictatuur in te stellen waarnaar ze zo lang gestreefd hadden. (...) Aangezien onder de toenmalige omstandigheden niet meer aan vastberaden verzet van de arbeiders te denken viel, moest ik nu op mijn eigen veiligheid bedacht zijn ...'.[8] Evenals Souchy weet Rocker nog op tijd te vluchten.
In Nederland is het blijkbaar niet zo gemakkelijk om de ontwikkelingen in Duitsland in te schatten. Als nog diezelfde avond bekend wordt dat de Rijksdag in brand staat, gaat er onder anarchisten gejuich op.[9] Maar hoewel de daad van Van der Lubbe nadien om tactische reden vaak wordt afgekeurd overheerst toch de solidariteit. Henk Eikeboom, Anton Constandse en Wim Jong verdedigen in artikelen en op bijeenkomsten zijn motieven.[10] Maar er zijn ook anarchisten die de brandstichting blijvend toejuichen. Met name de Alarmgroepen rond Piet Kooijman steunen Rinus, sturen hem een solidariteitstelegram en verspreiden pamfletten waarin zijn revolutionaire daad aan de arbeiders ten voorbeeld gesteld wordt, wat het sociaal-democratisch dagblad *Het Volk* een giftig commentaar ontlokt.[11]
Volstrekt anders reageert de anarchosyndikalist Arthur Lehning, die tijdens de Rijksdagbrand in Berlijn verblijft. Hij stelt vast dat Van der Lubbe verre van een provocateur is, maar veroordeelt zijn daad in de meest felle bewoordingen. 'Deze daad was waanzinnig. Ze had geen revolutionaire en geen propagandistische betekenis. En wanneer er zulk een afgrond is tussen het beoogde doel en de werking, als in dit geval, dan kan zelfs de openlijke verklaring van de motieven achteraf geen propagandistische betekenis meer hebben. Want niet dat de dader gehoord, maar dat de daad begrepen, niet dat de dader spreekt, maar dat de daad vanzelf spreekt, althans voor zichzelf spreekt, is de beslissende maatstaf voor de al of niet rechtvaardiging van een terroristische daad.' Lehnings conclusie is vernietigend: 'Scherp en zonder omwegen gezegd: (...) de Rijksdag in brand steken was een contra-revolutionaire daad. (...) De ware oorzaken van de overwinning van het fascisme kunnen door de brand slechts worden verduisterd en niet verhelderd. Daarom kere men zich, méér dan tegen Van der Lubbe, allereerst tegen de Van der Lubbes.'[12]
Op die avond van de 27ste februari 1933 valt in Duitsland de nacht in. Alleen wie onopvallend genoeg was geweest, en bléef, mocht hopen de nachtmerrie te overleven. Voor diegenen

die hun kritiek uitgesproken hadden of dat wilden blijven doen, was er de zekere dood in het concentratiekamp of de emigratie, dat wil zeggen de ontworteling en de onzekerheid, zo treffend beschreven in de romans van Erich Maria Remarque.[13]

NOTEN

1. Martin Schouten, Rinus van der Lubbe 1909–1934. Amsterdam 1987, p. 75. 2. Fritz Tobias, Der Reichstagbrand. Legende und Wirklichkeit. Rastatt 1962. 3. Horst Karasek, Der Brandstifter. Berlin 1980 (Nederlandse vertaling: De brandstichter. Het leven van Marinus van der Lubbe; Spreeuw, postbus 411, Utrecht). 4. Comité v.d. Lubbe, Marinus van der Lubbe – proletariër of provocateur? Amsterdam (1933), p. 16. 5. Piet van Albada, geciteerd bij Igor Cornelissen, 'Lubbe is gek geworden, hij heeft de Rijksdag in brand gestoken!', in: Vrij Nederland 11 augustus 1979. 6. Mededeling L. Hornstra 15 november 1987. 7. Augustin Souchy, Vorsicht Anarchist! Ein Leben für die Freiheit. Politische Erinnerungen. Reutlingen 1982, pp. 74-75. 8. Rudolf Rocker, Aus den Memoiren eines deutschen Anarchisten. Frankfurt am Main 1974, pp. 364-365. 9. Martin Schouten, Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren dertig. Deel 1. Leiden 1982, p. 136. 10. Anton Constandse, De Alarmisten 1918–1933. Amsterdam 1975, p. 37; Mededeling Wim Jong 3 september 1984; Pszisko Jacobs, Henk Eikeboom – anarchist. Haarlem 1986, p. 179. 11 Van alle anarchisten waren de vaak met radencommunisten samenwerkende Alarmisten het meest gekant tegen partijen en vakbonden. Zie: L. Hornstra (red.), P.A. Kooijman – neem en eet. Den Haag 1967. 12. Arthur Lehning, De Rijksdagbrand, in: Grondslagen no. 5 (1933), herdrukt in: De draad van Ariadne. Essays en commentaren. Amsterdam 1966, pp. 201-205. Uit een noot blijkt dat Lehning zijn mening inmiddels niet heeft herzien: 'De motieven die Van der Lubbe tot zijn daad dreven respecteer ik en ik deel deze. Maar ook nu, na 33 jaar, ben ik van mening dat onder de gegeven omstandigheden (...) zulk een terroristische daad om politieke redenen te verwerpen was, omdat van tevoren vaststond dat de gevolgen niet anders konden zijn als zij zijn geweest' (p. 255). 13. E.M. Remarque, Arc de triomphe (1946); Die Nacht von Lissabon (1962); Liebe deinen Nächsten (1940).

DE PEDAGOGIEK VAN SIEGFRIED BERNFELD

Simon Radius

Gedurende de Weimarrepubliek is Berlijn het centrum van het wijdvertakte culturele leven in Duitsland, al zal men dat misschien niet zeggen na de volgende opsomming. Hannover is de stad van het dadaïsme van Arp, Hülsenbeck en Schwitters. Keulen: dada van Baargeld, socialistische kunst van onder andere Seiwert, die ook contact had met Ben Traven (Red Marut) in München. Dresden: Kästner, Hasenclever met expressionistisch toneel, Gross, Dix, Felixmüller. Frankfurt: stadplan van May, Beckmann, Hindesmith, Olden's Frankfurter Zeitung. Stuttgart: Toller, Schlemmer. Weimar: Gropius' Bauhaus, in 1926 verplaatst naar Dessau, in 1932 naar Berlijn en dan na een jaar gesloten. München: eerste stad waar Kadinsky, Picasso en Van Dongen exposeren, waar de radenrepubliek door de sociaal-democraten wordt vernietigd en de eerste bierdrinkende nationaalsocialisten actief zijn.

Berlijn heeft Kurt Tucholski en Carl von Ossietsky. En dan zijn er Bertold Brecht, Max Reinhardt, Erwin Piscator en Kurt Weill. Ook de grote kunststromingen – de nieuwe zakelijkheid, het expressionisme en het magisch realisme – zijn er vertegenwoordigd. De Neue Sachlichkeit (de term is van 1923) wil de werkelijkheid volstrekt objectief en realistisch afbeelden, zonder idealistische franje. Het begin ligt in Mannheim bij G. Schrimpf. Deze richting van 1920 verzet zich evenals het expressionisme (Kokoschka, Permeke, Kadinsky) tegen het burgerlijk realisme en idealisme. Beide zoeken juist in de vervormde realiteit hun uitdrukkingskracht. Op andere wijze, maar met hetzelfde effect gebeurt dit binnen het magisch realisme.

In het Berlijn van de jaren twintig leeft dit culturele verzet tegen het burgerlijke denken en het is dan ook niet verwonderlijk dat één van de pioniers van pedagogische vernieuwing zich beter thuis voelde in die stad dan in zijn geboortestad Wenen. Bovendien is de uitgever van zijn wetenschappelijk werk in Berlijn gevestigd. Ik bedoel Siegfried Bernfeld (1892–1953).

Bernfeld werd geboren in Wenen en besloot in 1914 om zich in dienst te stellen van het joodse volk. Voor hem betekende dat zich inzetten voor het lot van de duizenden oorlogswezen, zoals blijkt uit een van zijn eerste geschriften, het artikel 'Die Kriegswaisen' in *Der Jude*. Hij bericht dat in de vluchtelingenkampen duizend joodse wezen verblijven, dat er achttienduizend ronddwalen door de dorpen in Galicië en dat van Bukowina, Polen en Rusland geen juiste aantallen bekend zijn, maar we op een veelvoud van twintigduizend moeten rekenen. 'We zullen in hun eerste levensbehoeften moeten voorzien en hun fysieke bestaan moeten verzekeren.'

Aan het eind van zijn leven zal hij nog wel eens aan die zin gedacht hebben en zeker aan die op een bladzijde verder: 'We mogen ze niet uitstoten; ze zijn niet de slachtoffers van zinloze wreedheid, maar van de tragische vervlechting van het joodse volk met de fouten, misdaden en lotsbestemmingen van vreemde volkeren.' De Weense afdeling van het *American Joint Account Committee* stelt geld beschikbaar voor de opvang van een deel van deze kinderen. Bernfeld kan in augustus 1915 als kritisch zionist geestdriftig aan de slag gaan in Kinderheim Baumgarten, maar in april 1916 wordt hij ontsla-

gen op grond van zijn vermeend bolsjewisme.
In die negen maanden werkt hij met tweehonderdvijftig kinderen. Een groot aantal van hen blijkt uitgesproken zwakzinnig en zoals dat toen heette, licht psychopatisch, met weinig anale remmingen en veel belangstelling voor wederzijdse masturbatie. Bernfeld stelt daar 'onvoorwaardelijke liefde en respect voor de kinderen en onvoorwaardelijke remming van de (...) heerserslusten van de opvoeders' tegenover.

GRENZEN

De pedagogiek van Bernfeld is kritisch-humanistisch, en wordt gerekend tot de school van het zogenaamde autromarxisme. Volgens hem kan de pedagogiek pas wetenschappelijke betekenis krijgen als de hindernissen die het realiseren van humanistische opvoedingsdoelen in de weg staan worden onderkend en aangegeven wordt hoe die kunnen worden opgeruimd. Die hindernissen noemt hij de biologische, de psychische en de sociale grenzen van de opvoedbaarheid.
De eerste betreft de 'uitrusting' van het kind in lichamelijk en geestelijk opzicht, die voor een deel erfelijk 'vastligt', maar in hoge mate kan worden ontwikkeld. De tweede slaat op de omgeving waarin het kind terecht komt en dan gaat het erom in hoeverre in het gezin het incesttaboe en het oedipuscomplex onder controle is gebracht en daarmee het machtsstreven is afgebouwd en de sublimeringsmogelijkheden gestimuleerd. De derde grens is de grootste: de aard van de maatschappelijke orde, waarin zich het leer- en opvoedingsproces afspeelt.
In tegenstelling tot de eerste twee grenzen, die werkelijke grenzen zijn, is de derde grens 'onzichtbaar'. Deze wordt zichtbaar op het moment dat de opvoeders een vrije opvoeding nastreven, niet gehinderd door geldende normen. De grens moet ontdekt worden, want niet de pedagogiek bouwt het opvoedingssysteem op, maar de politiek; niet ethiek en filosofie bepalen het doel van de opvoeding, maar de machtsdoelen van de heersende klasse. De bestaande pedagogiek versluiert dit proces slechts met een spinsel van idealen.
Bernfeld noemt deze niet met name, maar er is ook een *historische* grens, die bij hem slechts een aspect is van de sociale grens. Toch geloof ik, met Gunnar Heinsohn, dat de ontwikkeling van een onderwijs- en opvoedingswetenschap zo'n historische grens kent: de produktiefactor bepaalt zowel in kapitalistische als in socialistisch geheten maatschappijen de aard en omvang van het onderwijssysteem en de algemene inhoud, waarop al die onderwijsfilosofieën moeten zijn afgestemd, willen ze levensvatbaar zijn. Democratiserende basisactiviteiten op het gebied van vorming en opvoeding zijn uitzichtloos zolang ze niet worden afgestemd op de eisen van het onderwijssysteem en gangbare normen.
Niet in het Berlijn van toen, maar wèl vandaag kunnen we stellen dat deze mechanismen van de historische grens volop zichtbaar worden in hun reactionaire karakter ten tijde van economische malaise. Dat geschiedde eveneens in de jaren tussen de wereldoorlogen, waarvan de analyses in de jaren zestig bekend raakten in de studentenbewegingen.

PSYCHO-ANALYSE

De Weimarrepubliek met zijn creatieve cultuur ging ten onder, waarna de heersende machten weer verder gingen of er niets aan de hand was. Bernfeld heeft er van geleerd dat noch de opvoeding, noch een 'hoger mensentype' de huidige maatschappij kan veranderen, maar dat dit alleen door een omwenteling kan gebeuren. Niet van de burgers – zoals de revolutie van 1789 – maar van de

arbeidersmassa, zo meende hij.
De hoop van vele vooruitstrevenden (ook libertairen en vrijdenkers in Nederland) was tevens gericht op de psycho-analyse, die vanaf 1912 voet aan de grond had gekregen in Duitsland en Oostenrijk. Bernfeld vertrok uit Wenen en ging naar de bakermat van de Weimarcultuur. Daar, in Berlijn, ging hij in analyse en werd daarmee de eerste Laienanaluticus, een term van Freud, die van mening was dat de analyse-opleiding ook voor leken (niet-artsen) toegankelijk moest zijn.
Het zijn deze inzichten die Bernfeld na zijn verhuizing naar Berlijn – in 1925 – in een niet aflatende creativiteit onder woorden brengt, met name in zijn monumentale *Sisiphos oder Die Grenzen der Erziehung*, zo monumentaal dat het in bijna alle studies onderwijskunde en pedagogiek ontbreekt... Voor Bernfeld is de school het instituut bij uitstek dat de fundamentele normen en waarden van de kapitalistische maarschappij-ordening (rijk-arm, baas-knecht, staat-onderdaan, sociale stijging door aanpassing-sociale daling door verzet, en dergelijke) overdraagt en ook tot die taak geroepen is en er de 'juiste' opvoeders voor benoemt. Zo houdt de bestaande samenleving zichzelf in stand.
Hoogtepunten uit de Berlijnse tijd van Bernfeld zijn de diepgaande studies over de psychologie van de zuideling, de Sisiphosmythe en *Das Massenproblem in der sozialistischen Pädagogik* over onder meer het dubbele gezicht van de leraar: gebonden aan de burgerlijke normen van het schoolreglement en daarbuiten de gepolitiseerde pedagoog, de kameraad van vooruitstrevende jongeren, de agitator tegen de bestaande sociale verhoudingen.
Zijn laatste artikelen houden zich bezig met de drift- en instincttheorie (samen met Sergei Feitelberg), met de discussie over de psycho-analyse en de controverse tussen Wilhelm Reich en Sigmund Freud over de doodsdrifthypothese. Nog net op tijd wijkt Bernfeld in 1933 uit naar Wenen en emigreert dan via Frankrijk naar San Francisco. Met zijn vrouw Susanne Casirir werkt hij daar aan de hand van momenteel bijna ontoegankelijk bronnenmateriaal zijn voorstudies uit voor een grote, maar helaas onvoltooid gebleven, biografie van Freud.

WONEN IN BERLIJN

Flip Krabbendam

De stad Berlijn is 750 jaar geworden. Dat klinkt oud, maar toch is ze de jongste onder de wereldsteden, omdat de stap pas aan het eind van de 19e eeuw uitgroeide tot een echte grote stad. Zonder ballast, maar ook zonder ervaring maakten de Berlijners kennis met het grotestadsleven.[1]
Stadslucht maakt vrij. In de stad kon alles waar de dominee en de pastoor zo tegen hadden gewaarschuwd. En men omarmde die vrijheid met groot enthousiasme: de koffiehuizen en café's, de cabaretten en de hoeren, die het symbool werden van de antiburgerlijkheid.

Van overal trokken kunstenaars naar Berlijn. Zij ontdekten echter ook de schaduwzijden van de grote stad. Berlijn werd de grootste huurkazernestad van de wereld genoemd. En in het expressionisme, dat zich als grotestads-

kunst ontwikkelde, herkent men naast de lyriek ook de chaos, de wanhoop en eenzaamheid.
Diverse kunststromingen ontstonden in Berlijn of vonden er hun voedingsbodem. Als Duitsland na de novemberrevolutie van 1918 een republiek wordt, blijft er ondanks de vlucht van de Duitse keizer naar Nederland, voor een internationale protestbeweging als Dada, nog genoeg burgerlijkheid over om over de hekel te halen. De beweging was teleurgesteld over wat de revolutie gebracht had en sprak van de 'Weimar-Bierbauchepoche'.
De kunsten bloeiden, maar in de praktijk van het dagelijks leven waren minder vernieuwingen merkbaar. Op het terrein van de stadsplanning dacht men een socialistische revolutie door te kunnen voeren door socialisatie van de bouwbedrijven.
Deze socialisatie kwam echter niet van de grond. Niet alleen door tegenwerking van het bedrijfsleven, maar ook door de aarzelende houding van de sociaal-democraten. Een goede bouwproduktie zou weliswaar de arbeiders ten goede komen, maar wat zou er gebeuren als de bouwproduktie tegenviel nadat de socialisatie was doorgevoerd! Ook de bezitsverhoudingen in de stad bleven onaangetast. En van een nieuwe aanpak in de ruimtelijke planning was evenmin sprake.[2]

TUINSTAD

Alleen in de nieuwbouw aan de stadsranden was te merken dat 'de democratie' als opdrachtgever was gaan optreden. Daar werd voor de arbeiders gebouwd, en wel volgens de 'tuinstadgedachte'. Volgens deze gedachte, die in Engeland was ontstaan (Ebenezer Howard), konden de voordelen van de grote stad en van het platteland worden gecombineerd in zogenaamde tuinsteden. Dit waren satellietsteden, waar men, door de nabijheid van een grote stad, kon profiteren van de hoogwaardige stedelijke voorzieningen, zonder de nadelen als slums en luchtverontreiniging op de koop toe te hoeven nemen. In het oorspronkelijke idee hebben tuinsteden een lokaal zelfbestuur, eigen bedrijvigheid (produktiecoöperaties) en eigen winkels (verbruikscoöperaties).
De tuinstad, in Duitsland 'Trabantenstadt' genoemd (Trabant = Satelliet) draagt nog de sporen van het 19e eeuwse utopisme van Fourrier en Owen, die zich autonome woonwerkgemeenschappen op het platteland hadden voorgesteld.
Men was echter bang dat een gedecentraliseerde werkgelegenheid gekoppeld aan verbruikscoöperaties niet levensvatbaar zou blijken te zijn. Men volgde liever de wens van de grote industrie om aangesloten te blijven op de veel grotere arbeidsmarkt die de stad bood. Een kapitalistisch argument gaat hier hand in hand met het socialistische en communistische idee dat de toekomst ligt in een centraal geleide economie, en dat 'utopistische eilanden' tot mislukken gedoemd zouden zijn.
De grote stadsuitbreidingen die onder het sociaal-democratische bestuur gebouwd werden voor de arbeiders (dat wèl), boden veel lucht en licht (dat òòk), maar van decentralisatie op enig gebied was geen sprake.
Ook Berlijn kent een aantal 'Siedlungen', zoals deze stadsuitbreidingen genoemd worden. Bijvoorbeeld de 'Hufeisensiedlung' (1925–1927) van de architecten Bruno Taut en Martin Wagner. Nadien werd er sterk bezuinigd op de sociale woningbouw, die in 1931 zelfs tot stilstand kwam.
Door het gebrek aan financiële middelen kreeg de oude tuinstadgedachte een nieuwe kans. Het idee was dat werklozen aan de rand van de stad, in elk geval voor een deel, zelf voor huisvesting en levensmiddelen konden zorgen. ('Laat ze buiten de stad maar hun ei-

gen boontjes doppen'?)
Er werd achtereenvolgens gesproken van een 'Stadtrandsiedlung', een 'Primitivsiedlung', een 'Notsiedlung' en een 'Krisen-Siedlung'; steeds goedkoper, en steeds meer steunend op de zelfwerkzaamheid van de werkloze bewoners. In de laatste en goedkoopste versie, de 'Krisen-Siedlung' gaat men uit van een geldloze economie. Werklozen zouden kunnen tuinieren, en hun zelfgekweekte voedingsmiddelen ruilen tegen de industrieprodukten van arbeiders die nog wel op de fabriek werkten.

In 1931 wordt een prijsvraag uitgeschreven onder de titel 'Das wachsende Haus'. De opgave was een Siedlung te ontwerpen waarvan de minimale woningen later, naar behoeften van de bewoners, konden worden uitgebreid. Tuinarchitact Lieberecht Migge maakte een plan voor een 'Wachsende Siedlung'. Hij voegde volkstuintjes, woningen en plantsoenen samen tot 'arbeidscellen'. Een aantal arbeidscellen vormde dan weer een produktiegemeenschap.[2]

Berlijn is de stad waar deze Siedlungen (nu de kiemcellen van een nieuwe maatschappij genoemd; men is kennelijk niet meer zo bang voor 'utopische eilanden'), het eerst zouden moeten worden gesticht. Maar in de politiek vinden deze plannen toch niet voldoende steun. Tenslotte gingen de nationaal-socialisten aan de haal met de Siedlungsgedachte, die ze geheel in de sfeer van 'Blut und Boden' trokken.

Een ander aspect van de tuinstad was de openheid ten aanzien van de samenlevingsvormen. Het ging niet alleen om lokaal bestuur en om verbruiks- en produktiecoöperaties: ook op kleinere schaal kon geëxperimenteerd worden met samenlevingsvormen. Zo kwamen ook in veel Russische nieuwbouwplannen van na de revolutie communehuizen voor, de zogenaamde 'Bytcommunes', waarvan er ook heel wat gebouwd zijn. Uitgangspunten voor deze communehuizen waren divers. Allereerst stonden nieuwe, vrijere verhoudingen tussen mannen en vrouwen in de belangstelling. Maar het belangrijkste was misschien wel de collectivering van het huishouden: het koken en de opvoeding van de kinderen werd aan beroepskrachten overgelaten, waardoor ook vrouwen in staat waren aan het produktieproces deel te nemen.[3]

Na de novemberrevolutie is er in Duitsland echter niets van dien aard te bespeuren. Er zijn in Berlijn enkele vroege voorbeelden van het 'Einküchehaus'. Hiervan zijn er vijf gebouwd in de jaren '10. Woongebouwen van ongeveer 75 woningen, met een gemeenschappelijke keuken, airconditioning en zelfs met een gemeenschappelijke stofzuiginstallatie! Maar na de revolutie is deze gedachte niet uitgewerkt.

Pas op de Internationale Bauausstellung van 1957 in Berlijn verschijnt er een plan dat voorborduurt op het 'Einküchehaus' en op de Russische communehuizen: het 'Conjunto Wohnmodel', ontworpen door de architecten Oscar Niemeyer en Soares Filho.[4] De corridors, die de gemeenschappelijke voorzieningen hadden moeten herbergen, blijven echter tot op de dag van vandaag leeg.

Pas aan het einde van de jaren zestig komen nieuwe samenlevingsvormen weer in de belangstelling. Bekend uit Berlijn zijn de Kommunes I en II in 1967–1968. Hier probeerde men de verhouding tussen mannen en vrouwen radikaal te veranderen, terwijl men tegelijkertijd als actiegroep naar buiten trad om er te streven naar vrijheid en ontplooiingskansen. Van dit laatste kwam echter weinig terecht door de problemen als gevolg van de veranderingen die men binnen de groep wilde doorvoeren.

Iets van de ideeën over het wonen drong door in de officiële bouwcultuur. In de wijk Lichtenrade werden in 1977 848 woningen opgeleverd met per zes woningen een gemeenschappelijke

hal en keuken.

KRAKERS

De interessantere experimenten op het gebied van woon- en leefvormen moeten echter gezocht worden buiten de officiële bouwcultuur, namelijk in de wereld van de krakers, die zich concentreerden in de oude wijk Kreuzberg.
Daar ontstonden talloze woongroepen. Men was er niet zo radikaal als in de communebeweging van 1967–1968. Vooral op het gebied van de sexualiteit was men veel terughoudender, waardoor niet zoveel problemen ontstonden. Hierdoor had men ook meer tijd en energie over voor andere initiatieven. Zo ontstonden er vele bedrijfjes, die men in eigen beheer exploiteerde.
Hiernaast ontstonden er vrouwenhuizen, zelfhulpgroepen, kindercrèches, eigen culturele activiteiten; terwijl men ook aandacht besteedde aan alternatieve gezondheidszorg, gezond voedsel en milieuproblemen.
Een voorbeeld van een gekraakt complex waar een dergelijke verscheidenheid aan emancipatoire elementen aanwezig was, was het 'Kerngehäuse'. Het was een voormalige fabriek met bijbehorende woonruimten, gekraakt in 1979. Hier werkten 150 personen in 30 verschillende initiatieven. Zo waren er een theatergroep, een kindertheatergroep, een muziekschool, een ontmoetingscentrum voor buitenlanders, een talencentrum, een theaterzaal, oefenruimten voor bands, een houtwerkplaats, een kunststof- en metaalwerkplaats, een drukkerij, een metaalwerkplaats voor vrouwen, een verwarmings- en installatiebedrijf ten behoeve van krakers (zelfbouwers), een architectenbureau, vier taxicollectieven en een voedselcoöperatie. In de begintijd waren er ook elf woongemeenschappen. Later zou dit aantal afnemen tot drie. Het 'Kerngehäuse' is slechts een voorbeeld, er waren veel meer van dit soort initiatieven.
Hoe was het mogelijk dat een groot deel van deze wijk op zo'n manier opstond tegen 'het gezag' en een eigen weg insloeg? In 1966–1967 ontstonden in deze oude, met huurkazernes en fabrieken volgebouwde wijk de eerste problemen door huurverhogingen. Mensen waren gedwongen te verhuizen omdat ze de verhoogde huren niet meer op konden brengen. In 1973 stegen de huren opnieuw. De gemeente wilde hele blokken grondig aanpakken: de achterbouw afbreken en de woningen moderniseren of geheel afbreken en nieuwe woningen bouwen.
Door dit beleid gingen grond- en huizeneigenaren in de wijk speculeren. Dit zeer ten nadele van een groot deel van de bevolking van de wijk, waaronder veel werklozen, gastarbeiders en studenten. Door de te verwachten huurverhogingen zouden 5000 van de 36.000 inwoners naar elders moeten verhuizen, terwijl zo'n honderd bedrijfjes, goed voor vijftienhonderd arbeidsplaatsen moesten verdwijnen.[5] Nu raakten zelfs 'Gut Bürgerlichen' verontrust en ging men zich organiseren.
Om leegstand, speculatie en onbetaalbare modernizering of nieuwbouw te voorkomen bezette men vele lege panden. Op deze manier werden vaak ook gebouwen die nog in een goede bouwkundige staat verkeerden van de sloop gered. In 1982 werd een netwerk opgezet ten behoeve van zelfbouw. Tenslotte lukte het de actievoerders om een officiële instelling (een woningbouwvereniging) op te richten: 'Selbstverwaltete Häuser in Kreuzberg' (SHiK). Deze instelling koopt panden aan die door zelfbouwactiviteiten van bewoners worden behouden en verbeterd.
Wat in de Weimarrepubliek niet lukte, lukte nu wel, al was het niet in 'Notsiedlungen' of 'Krisen-Siedlungen' aan de rand van de stad. Bewoners organiseerden zich, en oefenden invloed uit

op hun eigen woon-, werk- en culturele omstandigheden. Maar het bleef dubbelzinnig, net als bij de plannen voor de bovengenoemde Siedlungen: zeggenschap over de eigen omstandigheden zou een recht moeten zijn, maar handelde het stadsbestuur hier niet noodgedwongen? Je zou kunnen zeggen dat de kritische geluiden en idealen uit de jaren zestig het mogelijk hebben gemaakt om de invloed van overheid en van speculanten te beperken. Maar omgekeerd kun je ook zeggen dat de erfenis van die jaren gebruikt is om grote groepen van de bevolking aan hun lot over te laten.

INTERNATIONALE BAUAUSSTELLUNG 'IBA'

Van 1977 tot 1987 heeft men gepland en gebouwd aan de IBA, een soort stadsvernieuwingsproject. Er waren hierbij twee richtingen: 'IBA-neu' en 'IBA-alt'. Alleen bij de tweede richting werkte men samen met (de al bekende) bewoners. Men ontwikkelde de zogenaamde 'Behutsame Stadterneuerung'. Deze aanpak is voor Kreuzberg van groot belang geweest. Het kwam in feite neer op een aanpassing van de politiek. Er werd namelijk gestreefd naar instandhouding vóór modernisering en naar modernisering vóór sloop.
Daarbij besteedde men aandacht aan rationeel gebruik van water en energie, aan de verbetering van het micromilieu en aan gemeenschappelijke voorzieningen per blok, zelfbouw en zelfbeheer. Verder werd geprobeerd, nog steeds in samenwerking met de bewoners, zo veel mogelijk wonen en werken te combineren. Zeer veel aspecten werden bij het bouwen betrokken en de algemene lijn was dat men bouwen opvatte als deel van de pluriforme cultuur van Kreuzberg. In de IBA-tijd zijn 4500 woningen behouden gebleven en 700 nieuw gebouwd, verder werden er 23 kinderdagverblijven opgeleverd, 250 binnenhoven bruikbaar gemaakt. Daarbij zijn twintig Kreuzbergprojecten ondersteund.
Maar ook in de IBA-tijd bleek toch weer de tweeslachtigheid. Zelfbouwgroepen voelden zich 'gebruikt'. Hun projecten werden vaak opgevoerd als voorbeeld en als middel om politieke druk uit te oefenen. Daarbij heeft de zelfwerkzaamheid van de bewoners de overheid veel geld bespaard. Misschien wel 300 miljoen DM.[6]
Dan is er nog iets dat het idee van 'aanpassing van de politiek' relativeert: de activiteiten van de IBA zijn hand in hand gegaan met het opruimen van de kraakbeweging! De krakers zijn ofwel uit hun panden gegooid, ofwel gelegaliseerd. Om nog even terug te komen op het 'Kerngehäuse': de krakers hebben het complex moeten kopen van de oorspronkelijke eigenaar voor 800.000 DM. Nu moet men 5,– DM per maand per vierkante meter betalen, aan rente en aflossing. Maar daarmee zijn ze er niet: zelfwerkzaamheid blijft nodig om de kosten voor onderhoud en instandhouding binnen de perken te houden.
Intussen is de IBA ter ziele. Er is nu een nieuwe organisatie in het leven geroepen, de Stern. Deze is echter een particuliere onderneming en zal de rijkssubsidie in de komende vier jaar tot een kwart van het niveau van de IBA zien dalen! Daarbij komt dat het moeilijk is om op te boksen tegen particuliere verhuurders en speculanten door zelf ook 'in zaken' te gaan. Om te overleven moet men de identiteit van de tegenstander aannemen. Maar wat houdt overleven dan nog in? Is een dergelijke tegenstrijdigheid oplosbaar?
Het is een algemeen verschijnsel dat de commercie een steeds grotere rol gaat spelen bij de verbetering van steden. In de centra noemt men dit revitalisering; in stadsvernieuwingswijken is echter van vooruitgang op grond van revitalisering nog weinig te merken.

Maar de kans is groot dat yuppies meer en meer panden opkopen, waardoor de huidige bewoners toch weer uit de wijk verdreven zullen worden. Iets dergelijks is al gebeurd in New-York en Londen.
De avantgarde van het begin van deze eeuw was nog onbevangen. Hun ideeën over vrijheid gingen hand in hand met optimisme. De avantgarde die is overgebleven uit de kringen van de krakers is door alle gebeurtenissen bepaald niet optimistisch. Zij heeft meegemaakt hoe de beweging vrijwel werd uitgeschakeld en uit haar werk spreekt weerzin, waanzin en verscheurdheid.[7]
Dit wordt er niet beter op nu Berlijn is uitgeroepen tot culturele hoofdstad van Europa in 1988. Want ook op dat terrein is zij grotendeels buitenspel gezet. Hoewel de gemeente ziet dat de alternatieve 'scene' één van de aantrekkelijkheden van Berlijn is, de alternatieve cultuur zelfs gebruikt om propaganda te maken voor de stad, gaat het geld voor culturele manifestaties toch naar de officiële kunstwereld. Zo ziet men Berlijn veranderen in een soort cultureel Las-Vegas.[8]

NOTEN

(1) Roters, in inleiding catalogus van de tentoonstelling 'Ich und die Stadt', Volkskrant 18 september 1987. (2) 'Stadsplanning in de Weimarrepubliek' door Günther Uhlig. Projektraaduitgave 1980 (TH Delft). (3) 'De vrouw in Sowjet Rusland' door Fannina W. Halle, vertaald door Titia Jelgersma. Uitgegeven door van Loghum, 1933. (4) 'Das andere Neue Wohnen' door Erwin Mühlestein, uitgegeven door het 'Museum für Gestaltung Zürich' in 1986. (5) 'Week Uit', wekelijkse bijlage van Cobouw, 10 juli 1987. (6) Een kraker uit West-Berlijn op het symposium 'Vernieuw de steden', gehouden op de Academie voor Bouwkunst te Rotterdam 17 t/m 19 september 1987. (7) Uitzending 'Transit', VPRO 11 okt. 1987. (8) 'De tweede muur', Volkskrant 30 okt. 1987.

WANDELEN IN BERLIJN

Cees Bronsveld

Eén van de aardigste boeken die er in het kader van '750 jaar Berlijn' verscheen, is ongetwijfeld het *Stadt-Lese-Wander-Buch* van, Berlijn-kenner bij uitstek, *Joachim Berger*, getiteld *Berlin, freiheitlich und rebellisch* (Goebel Verlag Berlin, 413 pp., met plattegronden, vele illustraties en register, DM 19,80).
Het is een soort handboek voor de 'revolutionaire toerist' al geeft het ook de 'slechts' in de geschiedenis van de stad geïnteresseerde lezer een schat aan informatie.
Berger begint zijn speurtocht naar de geschiedenis van de *Berliner Unwille* in *januari 1448*, toen de Berlijnse burgers de wapens opnamen tegen keurvorst Frederik de Tweede vanwege zijn plannen om de twee steden *Berlin* en *Cölln* te scheiden en eindigt in de jaren '80 bij het verzet van de 'nieuwe sociale bewegingen'. Berger beschrijft 'die eerste Instandbesetzung' in 1979 (*Görlitzer Str. 74* en *Lübberner Str. 3*); de 'Baumbesetzer' op de *Gatowerheide*: in verband met uitbreidingsplannen van de Engelse *Gatower Militärflughafen* dreigden er maar liefst 30.000 bomen gerooid te worden; het 'Erstes Berliner Frauenzentrum' in een voormalige aardappelenwinkel (*Hornstrasse 2*), enzovoorts.
Tussen het hoofdstuk over de *Früher Bürgerstolz* en dit laatste, dat niet ten onrechte *Bunt wie der Regenbogen* heet, ruim 25 andere hoofdstukken. Ik noem hier *Vorboten der Arbeitersbewegung, Frauenemanzipatuin, Novemberrevolution*, de *Kapp-Putsch* en *Von der Studentenrevolte zur APO.*
Ook een hoofdstuk *Vorsicht: Anarchisten*

ontbreekt niet! Het leek mij aardig om een aantal adressen uit dat hoofdstuk hier te noemen.

De eerste naam die dan moet vallen is *Gustav Landauer*, wiens naam van alle anarchisten het meeste met Berlijn verbonden is. Zeer terecht koos de samensteller van het (in *Bladeren* genoemde) boek *Häuserkämpfe* bijvoorbeeld een tekst van *Landauer* als motto en ontbrak zijn naam evenmin in een fotoboek van *Eike Geisel* getiteld *Im Scheunenviertel* (Severin und Siedler, 1981) 'Zufluchtsort der in Kriegs- und Revolutionswirren polnische und russische Juden'... Van het *Scheunenviertel* (omgeving *Alexanderplatz*, Oost-Berlijn) is weinig over. Berger noemt wel twee andere adressen waar Landauer woonde: Wilhelmstrasse 20 (nu: *Peter Hille Strasse 81*) in Köpenick en de *Schlossstrasse 17* in Reinickerdorf.
Ook Max Stirner, 'de filosoof die melkhandelaar werd' (Berger) woonde in Berlijn. In zijn in het Stirner-nummer van *de AS* genoemde scriptie over *Stirner* gaf *Joseph Koenraadt* op zijn minst een tiental woonadressen. Berger, die Stirner overigens behandelt in het hoofdstuk *Vormärz* (waarin onder andere ook *Marx, Engels* en de gebroeders *Grimm* een plaatsje vonden) geeft er slechts één: Wohnung 1846: Hirschelstrasse 14, tegenwoordig *Stresemannstrasse 64.* Stirner werd ook in Berlijn begraven: op het *Sophien-Friedhof* aan de *Bergstrasse* in *Berlin-Mitte.* Niet ver van zijn leermeester *Hegel* dus, die, evenals *Fichte, Arnold Zweig, John Heartfield, Brecht, Hanns Eisler* en *Heinrich Mann* op het *Dorotheenstädtischer Friedhof* aan de *Chausseestrasse* (het verlengde vn de beroemde *Friedrichstrasse*) ligt.
'... war vor allen Dingen die persöhnliche Freiheit von gesetzlichen Fesseln aller Art, die Ersetzung jeglicher Zwangmassnahmen durch die freie Vereinbarung', schreef *Erich Mühsam* (1878–1934) over *John Henry Mackay* (1864–1933). Mackay werd vooral bekend om zijn Stirner-biografie en was mede daardoor lange tijd dè woordvoerder van het individueel-anarchisme: 'Der wahre Egoist baut sein Glück nicht auf dem Unglück der anderen auf. Er weiss, dass das Glück seiner Nebenmenschen sein Glück, ihr Unglück sein Unglück, ihre Freiheit seine Freiheit und das eine ohne das andere nicht denkbar ist'. Rond 1895 woonde Mackay op het adres *Kalkscheunenstrasse 2*; rond 1910 op Berliner Strasse 166, tegenwoordig *Otto-Suhr-Allee 7*, in Charlottenburg.
Erich Mühsam was, aan het begin van deze eeuw een bekende bohemien in 'Kaffeehaus und Künstlerkreise' schrijft Berger. Hij trad op, zijn liederen zingend in 'rokerige' café's. Later zou hij half Europa afreizen, heel veel schrijven (onder andere in zijn eigen blad *Kain, Zeitschrift für Menschlichkeit*) en deelnemen aan de Münchense radenrepubliek. In 1933 werd hij in het Konzentrationslager Oranienburg gesleept en in '34 door SS-ers vermoord.
Berger geeft een drietal adressen waar Mühsam woonde: *Ahornallee 7* (± 1900), *Lützower Strasse 10* (1924–1930) en de *Dörchläuchtingstrasse 48* (1930–1933).
War ein Kampf des Lobes wert
spart dem Tod die Spende
Aber nehmt des Toten Schwert
Führt den Kampf zu Ende.
Mühsam werd op het *Waldfriedhof Dahlem* (Hüttenweg 47) begraven.

Berger besteedt voorts een paragraafje aan de mij tot dusverre onbekende *Raphael Friedeberg* (1863–1940). Friedeberg, arts en *Stadverortnete* voor de S.P.D. werd op 25 september 1907 zijn partij uitgegooid omdat de leiding zijn anarcho-socialisme onverenigbaar achtte met de grondslagen van de sociaal-democratie. Friedebergs *Wohnung um 1900, Brückenstrasse 10a* in Berlin-Mitte lijkt mij dè plek waar Arbeiderspersredacteur *Martin Ros*, naar eigen zeggen 'een sociaal-democraat met een anarchistische afwijking' en AS-redacteur *Thom Holterman* (een anarchist met een sociaal-democratische afwijking) maar eens een afspraakje moesten maken!
Tot slot van zijn *Vorsicht: Anarchisten* hoofdstuk noemt Berger *Augustin Souchy* (1892–1984) aan wiens memoires *Vorsicht: Anarchist!* (oorspr. Luchterhand 1977, thans verschijnend bij Trotzdem Verlag, 1982) zijn titel ontleende. Souchy woonde omstreeks 1925 in de Augustastrasse 62 (nu: *Blissestrasse 15*) in Wilmersdorf. Souchy werkte onder andere mee aan Landauers blad *Der Sozialist* dat in de *Wrangelstrasse 135* (Kreuzberg) gemaakt werd.

Uiteraard valt er meer te wandelen in Berlijn.
Voor architectuur-liefhebbers verschenen er

vele stadsgidsen, waaronder IBA-uitgaven die je langs allerlei architectonische hoogstandjes en andere *Einstürzende Neubauten* leiden.
Er zijn gidsen van galeries, als ik mij goed herinner ook verkrijgbaar in galerie *Pels-Leusden* (Villa Grisebach, Fasanenstrasse 25, 1/15), waar regelmatig werk van *Armando* te zien is.
Er is een folder waarin zo'n 75 antiquariaten staan. Veel anarchisme en dergelijke hebben onder andere *Antiquariat (Oranienstrasse 36*, 1/36) en *Hennwack (Langenscheidtstr. 4*, 1/62).
Voor nieuwe boeken kun je uiteraard terecht bij de universiteitsboekhandel *Kiepert* (het adres kan ik zo een, twee, drie niet vinden: zie het telefoonboek!). Vlak daarnaast zit een boekhandel waar je alles wat in de DDR verschijnt, ook dat wat 'bij nader inzien' toch wat minder geschikt voor DDR-burgers geacht wordt, kunt krijgen.
Misschien niet de beste maar wel de leukste literaire boekhandel is de *Heinrich Heine Buchladen*, onder het viaduct, vlak bij *Bahnhof Zoo.*

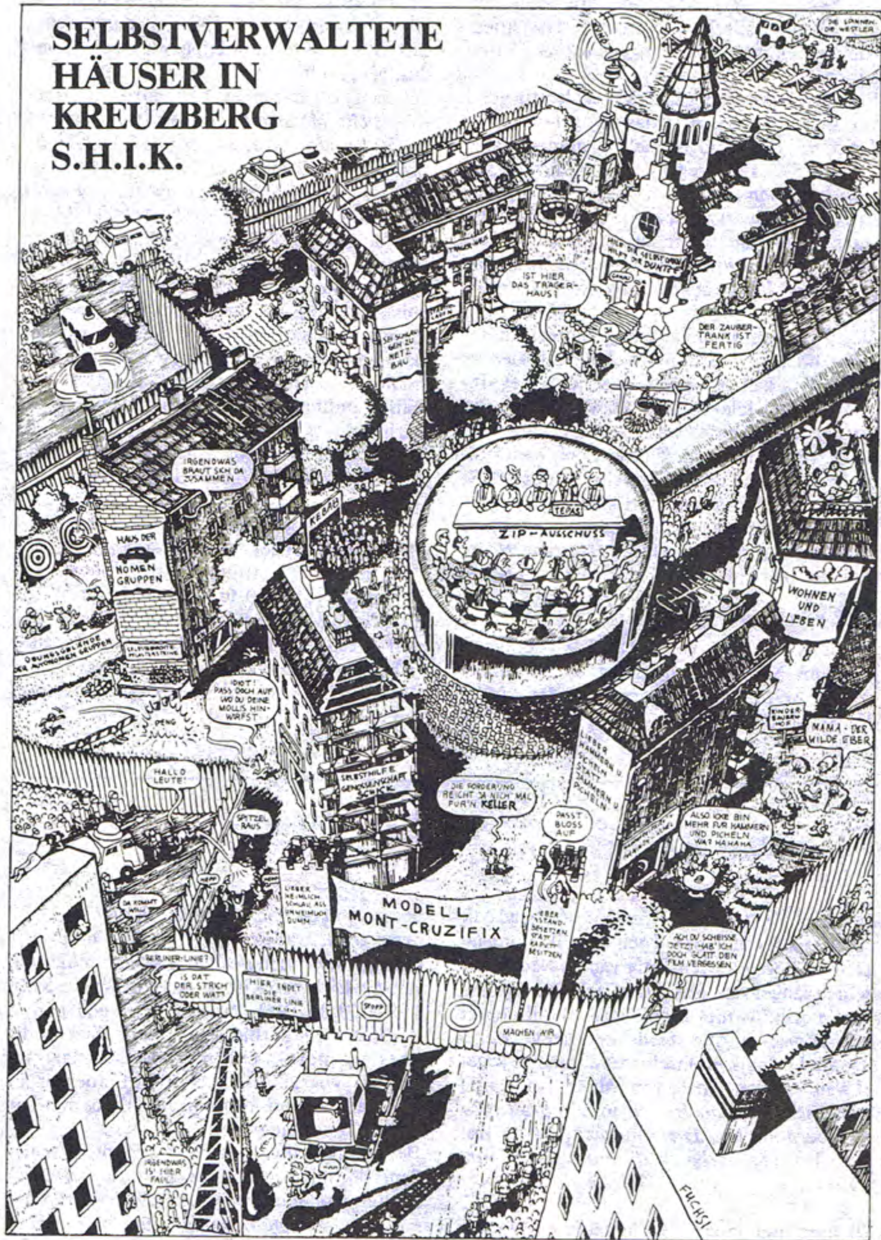
Jaarlijks wordt er voorts, aan de vooravond van een NAVO-parade rond de *Siegesäule* (door Adolf Hitler daar neergezet omdat Mussolini op bezoek kwam en de Führer in Berlijn ook een plein wou hebben waarop je een beetje 'fatsoenlijk' kon paraderen...) een alternatieve 'wandelparade', een 'demo' dus, georganiseerd.
Dit jaar organiseerde het *Büro für ungewöhnliche Massnahmen* er eentje extra: *Die B-750-Parade*, 'Krönung der 750-Jahr-Feier'. Ik kreeg toen onder andere een folder van *Rastlos* in mijn handen gedrukt. *Rastlos* blijkt een *Rat anarchistische Schüler/Innen.* Het adres: RASTLOS, c/o Fabian, Christstrasse 29, 1 Berlin 19.
Er zijn uiteraard vele andere anarcho-anarchistische organisaties die, wie weet, de moeite van het eens langs gaan waard zijn. Ik noem er twee: allereerst het *Anarchistische Studenten Initiative.* Contactpersoon: Ralf Landmesser, Rathenowerstrasse 23, 1 Berlin 21.
En natuurlijk de nog altijd bestaande *Freie Arbeiter Union* (FAU-Berlin) gevestigd aan de Cranacherstrasse 7, 1 Berlin 41. De FAU organiseert openbare lezingen en dergelijke, die dikwijls aangekondigd worden in de *Taz.* Een blad dat je trouwens toch beter kunt kopen om te weten te komen *was los ist* dan 'uitgaansbladen' als *Zitty* (dat het nota bene ooit presteerde met een *Türken raus*-artikel te komen) of de *Tip.*
Het 'wandel/lees-boek' van Berger is evenwel een absolute must! (CB)

BLADEREN 4

Is Berlijn, wat je noemt, een mooie stad? Ik vind eigenlijk van niet. Toch kom ik er graag. Liftend doe je er tenslotte vanuit Nederland zelden langer dan een uur of acht over...
Nee, Berlijn is niet mooi. Maar Berlijn heeft iets, al weet ik nog steeds niet precies *wat...* 'De stad is lelijk en fascinerend, maar je moet er van houden, zoals van whisky of franse kaas', schreef *Jaap Harten* in zijn *Brief voor Lucebert uit het Trauermagazin Berlin* (in: Jaap Harten, *Garbo en de broeders Grimm*, 1978)...

Of misschien moet je toch wel *in* Berlijn verliefd zijn om ook *op* die stad verliefd te kunnen worden. Vast geen toeval trouwens dat je dat in het Duits een beetje vaag kunt houden: *Ich habe mich in Berlin verliebt...*
Maar goed, wat de Liefde *in* Berlijn betreft: onlangs verscheen *Berliner Liebesgeschichten* van *Erika Jung* (Kiepenhauer & Witch, Köln 1987. 29.80 DM). Zij sprak met een tiental Berlijners en Berlijnsen en doet daar in dit boek, op indrukwekkende wijze, verslag van, waarbij vooral duidelijk wordt hoezeer in een stad als Berlijn het persoonlijke met het historische samenhangt.
De alomtegenwoordigheid van de geschiedenis is ook één van de thema's van de in Berlijn wonende en werkende Nederlandse schrijver *Armando* (al meldde hij onlangs verhuisplannen te hebben, *NRC-CS 4.12.87*). Een fragment uit zijn werk is opgenomen in de door *Martin Mooij* samengestelde bun-

SELBSTVERWALTETE HÄUSER IN KREUZBERG S.H.I.K.

del *Berlijn. Verhalen van een stad*, eind 1987 verschenen in de reeks *Bibliotheek voor de literaire reiziger* (Meulenhoff Amsterdam, 173 blz., f 25,60).

Op die bundel is een heleboel aan te merken. Afgezien van het feit dat de regel *Gij zult niet bloemlezen* in dit soort bundels natuurlijk per definitie geschonden wordt, deugt allereerst het inleidende (nieuwe) verhaal van de dichter *Wiel Kusters* van geen kant. Zeker, ik ben bevooroordeeld: zijn bundel gedichten *Berlijn* (uitg. De Lange Afstand, Amsterdam 1987, ± 10 blz. ... f 45,–) vond ik ook al helemaal niks. Zijn gedichten èn dit nieuwe verhaal zijn naar mijn smaak nogal pretentieus en dus ... oervervelend.

Een onvergefelijke misser is natuurlijk ook het niet opnemen van een fragment uit *Jaap Harten*'s *De getatoeëerde Lorelei* (Amsterdam 1978); het is bij mijn weten de enige 'echte' oorspronkelijk-Nederlandse 'Berlijnjaren roman' (waarin zelfs *Marinus van der Lubbe* figureert: Harten volgde ongeveer de lezing van *Dimitroff*). Waar dan wel weer tegenoverstaat dat *Ger Verrips*' verhaal *Berlijns blauw* (uit de gelijknamige bundel, in de ramsj f 10,–) gelukkig ook ontbreekt èn dat ik de samensteller *Martin Mooij* eeuwig dankbaar ben voor het fragment van *Bodo Morshäuser*: zijn roman *Die Berliner Simulation* (Suhrkamp, Franfurt a/M., 1983, DM 18,–), min of meer spelend in de Berlijnse kraakscene, blijkt een prachtboek!

Armando blijft echter mijn favoriete 'Berlijnauteur' en ik kan het dan ook niet laten om, evenals Mooij, te 'bloemlezen' uit zijn bundel *Machthebbers* (De Bezige Bij Amsterdam, 1982, f 31,–), ook wat mij betreft zijn beste:

'Aan een paar zwartgallige kanttekeningen aangaande de *Krawallmacher* valt helaas niet te ontkomen. Wat mij zo opvalt is, dat, als je deze booswichten spreekt, ze steeds weer verkondigen: de staatsmacht moet geprovoceerd worden, dat moet, dat moet heel erg zelfs.

Goed, een levendig standpunt, lijkt me. Maar als ze dan op hun sodemieter krijgen, klagen ze dat er zo hard geslagen wordt. Of ze zeggen: het lijkt wel Chili.

Het is duidelijk dat de Duitsers lang niet zo *flink* meer zijn als vroeger. Toen klaagden ze niet, ze vochten en marcheerden door, maar dat leek ook maar niks.

Dan nog een eigenaardige, maar toch knagende vraag: als je hier met leden van de verlichte intelligentia spreekt, ontmoet je een groot mededogen met de zielige jongeren die het, terecht of niet, lollig vinden om de boel stuk te slaan. Maar diezelfde mensen hebben vreemd genoeg nooit mededogen met de zielige, nog veel werkelozer jongeren van destijds (of van straks), die van de SA, die ook graag alles stuksloegen. Dat was tuig. Maar die van nu zijn zielig. Hoe zou dat komen.

En reken er maar op, dat er straks ook *Krawallmacher* van de andere kant zullen komen, van rechtse groeperingen, maar het wachten is nog even op iemand, die het een beetje vorm kan geven. Als je knokken wil, moet je een alibi hebben. Wat dat betreft vindt dit onbedaarlijke volkje voorlopig nog onderdak bij rechtschapen linkse demonstraties, kunnen ze tegen het politiewezen ten strijde trekken. Ik kan van deze jongens nog steeds niet goed aannemen dat ze het beste met de maatschappij voorhebben, al zorgen ze voor leven in de brouwerij. Zelf vinden ze dat ze vechten tegen het fascisme. Ik geloof dat niet zo. Ik denk dat ze vechten omdat ze vechten prettig vinden, om welke reden dan ook, en dat doen ze dan maar.'

Aldus Armando in 1982. Op een bepaald soort, laat ik zeggen: *literaire* manier, heeft hij maar al te zeer gelijk ook...

'Een van de weinige sympathieke aspecten van West-Berlijn', schreef *Arthur Lehning* in 1977 in *Folia*, 'is tenminste dat men er geen Duitse soldaten aantreft' (uit: *Berlijn revisited*, opgenomen in Lehnings bundel *Ithaka*, 1980). Ik hoop dat zo'n uitspraak cynisch bedoeld was, want zoals uit mijn komende verhaal over de Berlijnse kraakbeweging moge blijken, laten de westerse bezettingsmachten zich bijvoorbeeld niet onbetuigd als 'de zaak uit de hand dreigt te lopen'. En bovendien: West-Berlijn heeft als ik het wel heb de hoogste 'politiedichtheid' van heel West-Europa!

Zou ik achter die uitspraak van Lehning dus een vraagteken willen zetten, achter de zin waar Lehning zijn impressie mee besloot wel drie: 'In deze wijk (= Kreuzberg, CB) waar eens Duitse arbeiders woonden, wonen overigens nu Turken. Ik moest denken aan het woord van Nietzsche: "Man redet mir nicht von griechischen Himmel, denn wo einst Griechen wohnten, da wohnen jetzt Turken" ...'

In een komend nummer van *de AS* hoop ik hierop uitvoeriger in te gaan – evenals op de kritiek van *Hans Ramaer* in *de AS 79* aan mijn adres – een en ander naar aanleiding van het onlangs door het *Humanistisch Studie Centrum* uitgebrachte, en wat mij betreft uitermate belangrijke, rapport *Humanisme en islamcultuur in Nederland.* Bij voorbaat geïnteresseerden kunnen dat rapport 'bekomen' door storting van f 15,50 (incl. porto) op giro 550334 van het HSN te Amsterdam o.v.v. de titel. Laat ik thans slechts opmerken dat in het Westduitse blad *Trafik* (No. 25, maart 1987) het verheugende feit te lezen was dat bij *Anares Medien* (Mühle 28, 5270 Gummersbach 31) het eerste (??) anarchistische blad in het Turks verschenen is. Het heet *Dogrudan Eylem* (Directe aktie') en kost DM 3,– (via genoemd adres te bestellen).

Waarmee ik dan 'eindelijk' bij het anarchisme terecht gekomen ben...
Allereerst de Berlijnse kraakbeweging. Veel van de door mij in 'dat komende artikel' aan te halen literatuur is nog steeds verkrijgbaar. Dat geldt zeker voor de Engelse brochure *Squatting in West Berlin*, in 1987 verschenen bij de mij verder onbekende *Hooligan Press* (BM Box Hurricane, London WC 1). De brochure (op A4 formaat) telt 32 blz., kost £ 2 en geeft een aardig (inleidend) overzicht van de Berlijnse kraakbeweging. Ik kocht de brochure voor 8,– DM in Kreuzberg, in de Cuvrystrasse 20-27. De aldaar, bij het alternatieve taleninstituut *Babylonia* werkzame *Martin Griffin* werkte aan deze brochure mee.
Het boek van *Bernd Laurisch* uit 1981 waarin de geschiedenis van het betreffende, in 1979 gekraakte blok in de Cuvrystrasse beschreven werd is eveneens nog steeds leverbaar. Het verscheen in een reeks van het *Werkbund-Archiv* bij uitgeverij *Anabas* in *Giessen*, en is niet op de laatste plaats van belang vanwege de zeer gedetailleerde chronologie over de periode 3.2.1979–4.8.1981 van 'zaken de kraakbeweging betreffende'. *Bernd Laurisch, Kein Abriss unter dieser Nummer: 2 Jahre Instandbesetzung in der Cuvrystrasse in Berlin-Kreuzberg. Werkbund-Archiv 7, Anabas Giessen, 1981, 235 pp.,* DM 19,80. (*De adressen: Werkbund-Archiv*, Schlossstrasse 1, 1 Berlin 19 (1/19) en *Anabas Verlag*, Günther Kampf KG, Unterer Hardthof 25, 6300 Giessen).

Ook in de *Werkbund-Archiv*-reeks verscheen in 1983, eveneens bij *Anabas* een studie van *H. Bodenschatz e.a., Schluss mit der Zerstörung* waarin, zo *suggereert* de ondertitel een vergelijking van de stadsvernieuwing en de stedelijke oppositie daartegen in achtereenvolgens West-Berlijn, Amsterdam en Londen. Het boek geeft zondermeer veel informatie maar de vergelijkende analyse blijft – helaas – uit. *Harald Bodenschatz u.a., Schluss mit der Zerstörung? Stadterneuerung und städtische Opposition in West-Berlin, Amsterdam und London. Werkbund-Archiv 11,* Anabas Giessen, 1983, 444 blz., DM 34,–.
Bij *Transit* (*Transit Verlag*, Im Mehringhof, Gneisenaustrasse 2, 1/61) verscheen in 1982 *Häuserkämpfe 1872, 1920, 1945, 1982* dat veel historische achtergrond geeft. Ik trof het nog onlangs in een Nederlandse boekhandel (*Academia Delft*) voor f 35,05; in de *Oranienstrasse* (1/36) lag het voor slechts 15 DM in de ramsj bij het *Antiquariat* (met zo'n cirkeltje om die A).
Historische achtergrond geeft ook nummer 2 van een reeks die *Berliner Topografien* heet, die uitgegeven wordt door *Verlag Aesthetik und Kommunikation* (Bogotastrasse 27, 1/37) en per nummer DM 9,80 kost. Dat is heel wat minder dan de dure, 'hevig glimmende' IBA-brochures – uitgegeven door de *Internationale Bau-Ausstellung* dus – een organisatie die, zoals de titel aangeeft, scherp bekritiseerd wordt: *Stadterneuerung in Berlin: Sanierung und Zerstörung vor und neben der IBA.* Want hoewel de IBA *in Kreuzberg* veel goeds verricht heeft, of liever: dikwijls erger heeft voorkomen, is Kreuzberg Berlijn niet, zo luidt de – terechte – redenering, zoals blijkt onder andere uit een aantal niet-Kreuzbergse 'Fallstudien', 'vóór en tijdens' de IBA.
De IBA heeft al met al veel weg van een vijgeblad voor de óók in Berlijn tamelijk tragisch verlopende stadsvernieuwing. Helaas trapte onlangs ook een medewerker van *Vrij Nederland* in de IBA-propaganda (*VN-boekenbijlage 3.10.1987*). Hopelijk leest die medewerker wel het Nederlandse architectuurtijdschrift *Archis* (het voormalige *Wonen/TA-BK*) waarin, in het oktober-nummer (87/10, los: f 13,–), de IBA ook van de *nodige* kritiek voorzien wordt.
Informatief, al deze literatuur. Waar het echter, wat de kraakbeweging zelf betreft, aan ontbreekt is *analyse*: voor literatuursuggesties houd ik mij dan ook ten zeerste aanbe-

bolen!
De kraakbeweging lijkt overigens ook (?) in Berlijn op sterven na dood. Nieuwe kraken zijn er niet of nauwelijks. Bestaande kraakpanden werden inmiddels allemaal ontruimd of gelegaliseerd.
Het reilen en zeilen van de gelegaliseerde panden is, voor zover die panden in Kreuzberg staan, redelijk te volgen door de Kreuzbergse 'Lokalzeitung', de *SüdOst-Express*, bij te houden. En wat blijkt in die gelegaliseerde panden? Treurnis alom. *Dieter Brün* in *SOE 1987/11:*
'Görlizer Str. 39, fast täglich schieben sich IBA-Besuchergruppen fotographierend durch den Hof des Öko-Projekts. 1981 wurde das Gebäude von einer Gruppe, die sich im Besetzereck kennenlernte, besetzt. Über Hauskauf, Selbsthilfe, staatliche Subventionen im Zeitraffer die Entwicklung zum kleinbürgerliche Hausverein: Ein Drittel der Besetzer zieht nach dem Hauskauf aus, begleitet von vielen Konflikten, einem Selbstmord, weiteren Auszügen. Inzwischen sind wir am vorläufigen Endpunkt der Entwicklung angelangt. Ausgelöst durch Peter D., der Mitte Dezember 1986 mit 66.000 DM aus der Baukasse zwecks Abenteuerurlaub nach Australien verschwand. Es ist kein Einzelfall. In einem anderen Selbsthilfeprojekt unterschlägt einer 100.000 und kauft sich dafür ein Haus in der Toscane, eine wieterer erwirbt mit 20.000 DM vom Hofbegrünungsprogramm einen Sportwagen...' (SüdOst-Express e.V., Liegnitzerstrasse 18, 1/36, abonnement: 20 DM/jaar, (11 nrs.). In het oktobernummer van 1987 overigens een verslag van het onlangs in Rotterdam gehouden stadsvernieuwingscongres Berlin-Kreuzberg/ Rotterdam).

Maar gelukkig is ook in Berlijn 'de beweging' breder dan 'Voorheen, de kraakbeweging'. Het anti-militarisme, het feminisme, het milieu: het leeft allemaal sterk.
Op de *Freie Universität* zijn bijvoorbeeld de vredeswetenschappers dan ook sterk vertegenwoordigd. Op 20 oktober j.l. hield ene *prof. Karl Holl*, in de Tiergartense Kongresshalle, een lezing over *Pazifistische Wissenschaftler in Berlin – Berlin als historisches Zentrum der deutschen Friedensbewegung.* Ik heb die lezing helaas gemist (soms doe je er liftend ook wel eens wat langer over dan die acht uur...), maar eenieder zal zich er wat bij voor kunnen stellen. Hoe het ook zij: aan de *Freie Universität* werd – en wordt – veel gedaan aan vredesonderzoek. Namen als *Theodor Ebert* en *Gernot Jochheim* (tegenwoordig geschiedenisleraar, maar nog altijd zeer actief als publicist) zijn hier, onder andere dankzij het – overigens dezer dage naar mijn indruk enigszins wegkwijnende – polemologenblad *Transaktie* geen onbekenden.
Jochheim maakt onder andere deel uit van de West-Berlijnse *Teilredaktion* van het in Hamburg (Nerstweg 32, 2 Hamburg 50) verschijnende blad *Graswürzelrevolution* ('Für eine gewaltfreie herrschaftlose Gesellschaft'). Daarvan verscheen onlangs, onder redactie van die Berlijnse deelredactie een themanummer over de *Sozialgeschichte des Antimilitarismus* (Nr. 117/118, los: DM 6,–, excl. porto). Een uitstekend nummer, naar aanleiding waarvan je je alleen maar kan afvragen: waarom verschijnt zo'n nummer alleen in West-Duitsland? Waarom niet een beetje internationale samenwerking, al die internationale contacten en contactjes moeten toch ergens voor dienen?Hoe het ook zij: het nummer biedt teksten van onder andere *Arthur Lehning* en van zijn grote inspirator (zo las ik voor het eerst!) *Pierre Ramus*, evenals van *Bart de Ligt, Clara Wichmann* en *Rudolf Rocker.*

Maar goed, *de AS* bespreekt bij monde van Ferd. v.d. Bruggen een alom geprezen boek van *Evert Huisman, lovend* mag ik wel zeggen, over sociale verdediging. Het dienstweigeraarsblad *Veedee* is – ik vrees terecht – wat sceptischer: recensent *Martin Gerritsen* heeft het in ieder geval over 'lukrake voorbeelden', 'geweldloze dogmatiek' en 'enge kantjes' aan Huismans alternatieve bestrijdingsmethoden: 'pelgrimstochten, gebedsbijeenkomsten en (algehele?) 'bekering om mensen van een bepaalde denkwereld te bevrijden' (*Veedee* 86, november 1987, los f 3,50. Info: *Vereniging Dienstweigeraars*, 020-680999). Overigens zal ik, als het allemaal doorgaat, Huismans boek binnenkort bespreken in het omstreden (?) – zie *De Vrije* 87/9 – blad *Geweldloos Aktief.*
Maar: terug naar Berlijn. Terug ook naar *Arthur Lehning.* De bij *Verlag Schwarzer Nachtschatten* (Karlheinz Schreieck, Mittenwalder Str. 33, 1/61) verschenen bundel *Tu was du willst: Anarchismus – Grundlagetexte zur Theorie und Praxis* (Hrsg. H.-J.

Degen) bevat namelijk een drietal teksten van *Lehning*. Niet alleen daarom een voortreffelijke bundel, die, voor slechts 24 DM in 272 blz. inderdaad een aantal belangrijke basisteksten bijeenbrengt. Wat de modernere teksten betreft: wat mij opviel bij de afdeling anarcha-feminisme was dat alle (zes) bijdragen niet-oorspronkelijk Duitse artikelen betrof. Zou het met het Duitse anarcha-feminisme dus net zo droevig gesteld zijn als met het Nederlandse? Want, tja, hoewel er, zo weet ik uit 'de bladen', zo ongeveer overal, hevig over gediscussiëerd wordt heb ik de indruk dat dit ten onzent tot op heden niet tot *nieuwe* theoretische (of van dan ook voor) inzichten geleid heeft...

Wel verscheen er een, naar mijn idee, belangrijk themanummer van de *Sociologische Gids* (1987/4, uitg. Boom Meppel, in de boekhandel f 18,50) over *feministische antropologie*, waarin vooral vraagtekens gezet werden achter de pretenties ('een nieuw paradigma') van die nieuwe stroming in de (culturele) antropologie. Ik schreef er een recensie van in dat alleraardigste 'derdewereldblaadje', de *NIO-Kroniek* (no. 53, dec. '87; f 3,00 excl. porto, abonnement f 20,–/jaar; tel. 020-121220).

Wel een oorspronkelijk Duits artikel over de vrouwenbeweging, namelijk over de syndikalistische (FAUD) vrouwenbeweging in de periode 1918–1933 verscheen in 1984 in het eerste *Jahrbuch für gewaltfreie & libertäre Aktion. Politik und Kultur*, uitgegeven door *Weber, Zucht & Co.* in Kassel (Steinbruchweg 14, 3500 Kassel-Bettenhausen). Uiteraard veel méér interessante bijdragen in dit eerste jaarboek, evenals in het *tweede*, dat in 1986 verscheen. Van belang in dit tweede jaarboek, mij dunkt: een zestal artikelen over *Deutsche Zustände* zoals over 'sociale verdediging en de Frankfortse Startbahn West' èn over het 'reformistische anarchisme' van de Groenen, alsook bijvoorbeeld een artikel van *Jocheim* over *Henriette Roland Holst*. Deze jaarboeken kosten respectievelijk DM 15,– en DM 19,80.

Weber, Zucht & Co. is behalve een uitgeverij ook een verzendboekhandel, waar in principe alles wat er in West-Duitsland op het terrein van het anarchisme verschijnt – en dat is heel wat! – te verkrijgen is. Een catalogus is op aanvraag, op genoemd adres, verkrijgbaar.

Een andere verzendboekhandel is het eerder genoemde *Anares Medien* die ook titels uit Oostenrijk en Zwitserland levert. Bovendien heeft *Anares* een 'verzend-antiquariaat', met regelmatig ramsj-aanbiedingen. Nogmaals het adres: *Anares Medien*, Mühle 28, 5270 Grummersbach 31.

De titels van de belangrijkste Berlijnse anarchistische uitgeverij *Karin Kramer* zijn in Nederland vrij gemakkelijk te krijgen (Fort van Sjakoo Amsterdam, Rooie Rat Utrecht). De ramsj van *Kramer* blijkt zelfs bij *De Slegte* te belanden: ik trof onlangs een aardig stapeltje (à f 7,50) van *Josef Pflitner's Bakunin Studien* (oorspr. editie 1932, KKV Berlin 1977). Wellicht volgt ook Kramers uitgave van *Bakunins Sozial-politischer Briefwechsel* (met een inleiding van *Arthur Lehning*, KKV Berlin 1977): in Berlijn trof ik het boek zelfs op de *Ku'damm* voor slechts 8 DM.

Niet verramsjt wordt vooralsnog het blad van Kramer *Unter dem Pflaster liegt der Strand*. Ik zag onlangs *Band 16* aangekondigd, terwijl Band 1 t/m 15 in een, volgens sommigen *fraaie*, cassette verkrijgbaar zijn (250 DM).

Interessant is dat ook *Karin Kramer* ingesprongen is op de momenteel in West-Duitsland hoogst actuele discussie over de notie *Heimat*. Er verscheen bij Kramer een bundel *Heimat und Heimatslosigkeit* die ik nog niet onder ogen kreeg maar volgens een persbericht bijdragen bevat van onder andere *Harry Pross* en *Lev Kopelev* (KKV Berlin 1987, 178 blz., DM 24,80). Het adres van *Karin Kramer Verlag*: Braunschweiger Str. 26 1/44; postadres: Postfach 440 417, 1/44. Fondslijst op aanvraag verkrijgbaar.

Ook een nieuw Berlijns tijdschrift, *Niemandsland* (een uitgave van *Verlag Dirk Nishen*, Am Tempelhofer Berg 6, 1/61, losse nummers 16 DM, excl. porto, abonnement 52 DM/jaar) besteedde de eerste twee verschenen nummers aan de *Heimat*-problematiek. *Heft 1* had als thema *Auf der Suche nach Heimat: Verlust der Geschichte und ihre Konjunktur* (met onder andere een bijdrage van *Wolf Dieter Narr*) terwijl in het thema van *Heft 2* dit 'op zoek naar *Heimat*' werd toegespitst op de vraag: *Suche nach Vater-, Mutter-, Abendland: Wo bin ich zu Hause?* (met onder andere een bijdrage van *Oskar Negt*). *Niemandsland* komt derhalve (deze *namen* blijken nogal representatief) onmiskenbaar uit de marxistische hoek, maar zo

onderdehand moet toegegeven worden dat er marxisten zijn die 'het' geleerd blijken te hebben (vergelijk *Thom Holterman* over *Siep Stuurman* in *de AS 75*). In het redactioneel van *Niemandsland* in *Heft 1* getiteld *Niemandsland und Utopie* worden in ieder geval staatsutopieën van de hand gewezen terwijl ook met zoveel woorden gezegd wordt dat de redactie niet alleen *niet* de pretentie heeft er een *juist* standpunt op na te houden maar dat zij dit ook niet nastreeft. Een *postmodern* marxistisch cultureel tijdschrift kortom dat wel eens van groot belang zou kunnen blijven. Naar het (inmiddels vermoedelijk verschenen) december-nummer met als thema *Die Aktualität der Avantgardė nach dem Avantgarde* (met aangekondigde artikelen over onder andere de *situationisten* en *documenta 8*) ben ik dan ook zeer benieuwd.

Voor ik de laatste twee 'Berlijnse bladen' die ik hier noemen wil, signaleer, ook een enkele opmerking over datgene wat er in *Oost-Berlijn* zoal verkrijgbaar is. Welnu, dat is veel en weinig. Zo is er een bundel van *Walter Benjamin, Allegorien kultureller Erfahrung*, een keuze uit zijn werk over de periode 1920–1940. Bijna 500 blz. en je betaalt slechts 3 M. De fraaie rede van *Dimitroff* in het Rijksdagsbrand-proces koop je natuurlijk ook *drüber*: voor 9 M. of daaromtrent krijg je daar zelfs 800 blz. *Ausgewählte Werke* van *D.* bij cadeau. Zelfs *Mühsam* was leverbaar de laatste keer dat ik daar was: een kinder/sprookjesboek. Vreemd (?) genoeg moest die uitgave maar liefst 90 M. kosten. *Heinrich Heine*'s *Deutschland: ein Wintermärchen* kostte echter slechts 2 M. Maar het aanbod wisselt voortdurend. *Veel bedrukt papier voor weinig geld* is het enige wat je met zekerheid aan positiefs over het boekenaanbod in de DDR zeggen kunt.
Terug naar het westen dus maar (Als je geld over hebt: vlak bij *U-Bahnhof Friedrichstrasse* kun je je – als 'heer' zijnde dan dus, sorry hoor – bij een kapsalon, in een blok waar ooit *Friedrich Engels* woonde – voor 10 DM, een uitermate punky *Volksarmeeschnitt* laten aanmeten (*Clara Zetkin Strasse*): verzuim vooral niet naar de *prijslijst* te vragen: dat levert interessant bladerwerk op in een boek van, op zijn minst, 200 bladzijden...).

Maar: die andere twee bladen dus.
Het eerste is *ami*, behalve *Szenesprache* voor Amerikaan(s soldaat), ook de afkorting van een tijdschrift dat voluit *anti-militaristische information* heet. Een oerdegelijk blad, zeer informatief ook, maar allesbehalve wat je noemt 'prettig leesbaar'. Misschien geldt dat niet voor een themanummer *Frauen haben kein Vaterland. Feministische Beiträge zu Sexismus und Militarismus* (Nr. 87/8)? Een *abo* op *ami* kost DM 32,25/jaar. Losse nummers DM 2,50. Dubbelnummers DM 4,50. Info via het (nieuwe) adres: *ami-Verlag G.b.R.*, Eissholzstrasse 11, 1/30.
Last but not least: een enkel woord over *die Tageszeitung*, de *Taz* in de wandeling. Een blad dat van groot belang is voor alles wat links en/of kritisch is in West-Duitsland. Het blad zetelt in Berlijn (Wattstrasse 11-12, 1/65) maar wordt ook in West-Duitsland verspreid en is in Nederland in ieder geval verkrijgbaar bij de *Rooie Rat* in *Utrecht*.
Over de *Taz* verschenen recent artikelen in: *Bluf!* (No. 270, 21/5/1987), *Le Monde Libertaire* (No. 630, 25/9/1986) en *De Waarheid* (17/10/1987).
'De Taz heeft veel over de Berlijnse kraakbeweging geschreven, maar heeft steeds meer moeite met ideeën en acties van krakers', zo wist *De Waarheid*. Inmiddels geldt iets dergelijks ook voor *Bluf!*: in een komend nummer van *de AS* komen we ook hier op terug.

Waarmee mij slechts weinig ruimte rest voor 'de overige bladen'. Een tamelijk willekeurige greep:
Civis Mundi, het blad van de omstreden staatsrechtgeleerde *Couwenberg*, waaraan AS-redacteur *Thom Holterman* in het verleden regelmatig medewerkte, wordt per 31 december *1988* opgeheven. De bijdrage van EO-documentalist *J.A. Emerson-Vermaat* – ik heb het twijfelachtige voorrecht ooit drie keer op één avond een hand van deze communistenvreter en wat niet al gekregen te hebben – is dus nog niet echt wat je noemt een zwanenzang, ook al heet die natuurlijk *Het terrorisme-circuit in Nederland* (1987/12) waarin behalve Vermaats twijfelachtige *zorg* vooral *veel onzin* naar voren komt over onder andere de kraakbeweging.
Van *De Vrije* verscheen een voortreffelijk themanummer over *Anarchisten en de Russische revolutie*: f 7,35 (incl. porto) op giro

869125 t.n.v. De Vrije Amsterdam o.v.v. Russ. Rev.
Van het Gentse blad *Perspektief* (Lib. Studiegroep Gent, Just. Lipsiusstr. 2, 9000 Gent) verscheen een themanummer over de pragmatisch-anarchistische opvattingen van *Thom Holterman. Francis Faes* deed een poging tot het geven van een synopsis in ca. 60 blz. Zeer de moeite waard, dit *8e* nummer (70 BF, abonnement 220 BF/jaar).
Aan 'juridisch nieuws' meldt *Thom Holterman* ditmaal het volgende:
'In anarchistische kring is men vaak nieuwsgierig naar het *hoe* van de verwerking van politiegegevens. Informatief daarover (maar wel erg juridisch) is het artikel *De Wet Politieregisters* van *L. Verhey* over het gelijknamige wetsontwerp in het *NJB* 1987: 39, pp. 1250-54. Is er ook inzage van processtukken in het strafrechtelijke vooronderzoek? En hoe zit dat met het oog op het Europese Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens? Daarover schrijft *K. Peters* in het *Nederlands Tijdschrift voor de Mensenrechten*, het *NCJM-Bulletin*, 1987: 7, pp. 509-24.'
Tot slot: een lezer te U. stuurde *Bladeren* het Engelse origineel van de door *Bas Moreel* 'via, via' vertaalde en in *de AS 79* verschenen 'autonecrologie' van *Crass*. Waarvoor dank. Het betreffende artikel *In which Crass voluntary blow their own...* verscheen in *Black Flag*, voorjaar 1986. (CB)

BOEKBESPREKINGEN

GEWELDLOZE VERDEDIGING

Het leest allemaal zo gemakkelijk weg. Huisman vertelt zijn meningen alsof ze vanzelfsprekend zijn, alsof het niets bijzonders is. Maar zijn boek *Van geweld bevrijd* is naar mijn mening wél bijzonder, zeker in het Nederlandse taalgebied.
Evert Huisman, initiatiefnemer en bestuurslid van verscheidene organisaties voor geweldloze weerbaarheid, heeft in dit werk zowel de theorie als de praktijk van geweldloos omgaan met konflikten en van sociale verdedigingsvormen uitvoerig weergegeven en daarbij nog uitgebreid.
Uitgangspunt van de rond 450 bladzijden tekst en aantekeningen (vergezeld van bijna 30 pagina's registers en 35 pagina's bijlagen) is de konstatering, dat de mensheid dreigt ten onder te gaan aan militair geweld. Het eerste deel 'Verdedigen' is een uiteenzetting van antimilitaristische overwegingen: het tekortschieten van het militaire systeem en de kontradiktore en perverse gedachten die eraan ten grondslag liggen. Om een echt alternatief daarvoor te bieden moeten we niet alleen streven naar andere middelen voor onze verdediging en veiligheid, maar allereerst naar andere politieke doelstellingen dan het handhaven van de macht en de belangen van de leidende elites.
Deel twee 'Geweldloos met elkaar omgaan' baseert zich vooral op de gedachten van Mahatma Gandhi. Basis-strategie voor geweldloze verdediging is gericht op het handhaven of herstellen van de demokratiseringsprocessen. Huisman kiest daarbij als uitgangspunt het model van geweldloos verweer tegen een bezetter van Nederland. Konfrontatieaktiviteiten en voortdurende kommunikatie met de bezetter (zonder kollaboratie) moeten daarbij elkaar wederzijds versterken, waarbij deze minder zijn gericht op de bezetters zelf dan op hun achterban in het moederland en op neutralen. De taktieken en technieken van deze strategie worden uitvoerig besproken.
Als voorwaarde voor geweldloze verdediging noemt Huisman allereerst de participatiedemokratie, die in deel drie 'Ontwikkelen' wordt beschreven. Basis daarvan is dat de betrokkenen in de bevolking rechtstreeks meebeslissen over konkrete zaken in de direkte omgeving maar ook over de voor hen belangrijke algemene politieke problemen: politiek bewuste gemeenschapsgenoten ne-

men binnen het kader van een sociokratische organisatie gezamenlijk hun besluiten. 'We moeten de demokratie verdedigen door haar verder te ontwikkelen.' Omschakeling van militaire naar geweldloze verdediging vraagt een totale omschakeling van het politieke bestel. Het is dus een langzaam en langdurig proces, maar dat zijn het ontwikkelen van een participatie-demokratie en het totstandbrengen van mentaliteit en organisatie van geweldloze verdediging ook! Ook in dit deel wordt soms tot in detail beschreven hoe deze ontwikkelingen praktisch ter hand kunnen worden genomen.

Juist door die praktische details binnen een duidelijk theoretisch kader is het een prettig leesbaar boek. De lay-out, waarbij op de rechter bladzijden de eigenlijke tekst staat en de linker bladzijden verduidelijkende en ondersteunende aantekeningen, kranteberichten, foto's en cartoons bevatten, verhoogt de leesbaarheid. Het boek heeft ook een grote waarde als overzicht van veel, wat in de laatste driekwart eeuw op het gebied van geweldloze verdediging is gedaan en geschreven. Systematisch, puntsgewijze, in rustige stijl zijn de uiteenzettingen geschreven, regelmatig onderbroken door overzichtsschema's (die echter veelal pas door de volgende tekst duidelijk worden) en samenvattingen.

Het is dan ook een goed studieboek over het gehele terrein van de geweldloosheid. De lezer moet er dan wel op bedacht zijn, dat door de stijl van Huisman alles zo vanzelfsprekend lijkt, terwijl er soms heel bijzondere dingen worden gezegd.

Het begrippenapparaat is over het algemeen duidelijk en omlijnd. Ik heb slechts wat moeite met het begrip 'kollektief bewustzijn' (van de bevolking), dat de kern van de geweldloze verdediging en van de participatiedemokratie zal vormen. Huisman doet een poging tot omschrijving (p. 281), maar deze komt bij mij over als de formulering van een soort optel- en aftreksom van de politieke overtuigingen in de bevolking. Later spreekt hij over 'een laag ontwikkeld kollektief bewustzijn' en over het 'zuiveren en verruimen' ervan; hij komt daarbij in konkreto niet veel verder dan het wegnemen van vijandbeelden als vooroordelen bij de bevolking en het bevorderen van het meeleven van alle individuen bij politieke vraagstukken. Zou 'kollektief bewustzijn' misschien een 'optimaal politiek bewustzijn van alle gemeenschapsgenoten' zijn? Ook dat is nog niet helemaal duidelijk, onvoldoende voor zo'n kernbegrip: nadere sociaal-psychologische bestudering lijkt me nodig.

De gedachten van Huisman hebben grote aktualiteit. Zo wordt ingegaan (maar de schrijver deed dit al veel uitgebreider in een themanummer van *Geweldloos Actief* in 1986) op het onderzoeksrapport van Alex Schmid, dat door minister Deetman aan de tweede kamer is aangeboden, en waarop de regering – hoewel Schmid in zijn studie geen echt vergaande meningen lanceert – hypocriet belangstellend, maar metterdaad afhoudend reageerde. Zodat, zo konstateert Huisman, ook nu weer evenals in 1940 niets terecht komt van de voor sociale en geweldloze verdediging noodzakelijke langdurige voorbereidingen.

Ook wordt het betoog levendig gehouden door verwijzingen naar ervaringen in nog maar pas gedoofde of nu nog oplaaiende vuurhaarden in de wereld: de géén oplossing brengende militaire akties (Korea, Vietnam, Afghanistan, Cambodje, Midden-Amerika) en de resultaten die in de afgelopen decennia wél met geweldloze akties werden bereikt. De grootste voorbeelden van deze laatste zijn natuurlijk datgene wat Mahatma Gandhi en Martin Luther King hebben bereikt. Ook maken verwijzingen naar de Duitse bezetting van Nederland de beschouwingen aktueel. Bij hen, die zoals ik de bezetting hebben meegemaakt, rijst bij het lezen vaak de vraag: hoe zouden wij in '40–'45 hebben kunnen handelen, als wij dit alles hadden geweten en in de technieken waren getraind? Huisman gaat deze vragen niet uit de weg, weet ook niet overal een sluitend antwoord op: de geschiedenis is uiteraard niet te rekonstrueren noch over te doen.

Wat dit betreft: Huisman meent, dat een potentiële bezetter door de voorbereidingen voor geweldloze verdediging in een land zal worden afgeschrikt; hij adstrueert deze mening ook wel. Maar mijns inziens betrekt hij te weinig in zijn overwegingen, dat de bezetter door de openheid in het land van de geweldlozen en/of door spionnage in staat wordt gesteld maatregelen te nemen om de voor hem kwalijke gevolgen te voorkomen of te verminderen.

Tegenover de aktualiteit van de beschouwingen staat naar mijn mening weinig historisch perspektief: Huisman heeft nauwelijks uit

de verder afgelegen geschiedenis geput. Bijvoorbeeld: in deel 1 (over het anti-militarisme) noemt hij alleen Bart de Ligt als exponent daarvan in Nederland, maar niet de vele anderen in BRAC en IAMV. Bij de breuk tussen libertaire en autoritaire socialisten wijst hij alleen op het gebeuren in Nederland, maar niet op de kontroverse Bakoenin–Marx. Bij de bespreking van de sociokratie baseert de schrijver zich vrijwel uitsluitend op G. Endenberg en het is dan voor insiders vreemd, dat hij Kees Boeke zelfs niet vermeldt. Bij de uitvoerige bespreking van de participatiedemokratie en daarbij (soms impliciet) van decentralisatie, federalisme en anti-étatisme wordt geen aansluiting gezocht bij de klassieke anarchistische denkers. Het lijkt wel of Huisman deze schuwt!

Maar misschien juist daarom is dit werk zeker van belang voor de hedendaagse libertaire theorievorming. Ik ben ervan overtuigd, dat modern anarchisme zich zal moeten baseren op geweldloosheid en dat de mensen in de kringen van de geweldloze weerbaarheid zullen inzien dat zij veel gemeenschappelijks hebben met de libertairen. Ik denk, dat Evert Huisman zichzelf geen libertair of anarchist zal noemen, maar hij staat wèl in deze traditie. (FvdB)

Evert A. Huisman, Van geweld bevrijd. Overleven door demokratisering en ontwapening. Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid (SVAG) Zwolle (Postbus 137) 1987. 520 pp., f 40,–. Te bestellen via postgiro 2238142 van de SVAG.

ANARCHISME?

De minimale uitgangspunten voor het bespreken van een boek zijn informatie verschaffen over de inhoud van het boek en daarover een oordeel uitspreken. Hanteer ik die uitgangspunten voor Samuel Ram (*Anarchisme in denken en doen*) dan ben ik snel klaar. Het boek legt uit dat anarchisme betekent: geen gezag bij voorbaat. Het anarchisme in denken en doen is: verzet tegen de autoriteit van het bestaande. Dat is voldoende, zegt Ram, want meer is er niet over te zeggen, althans niet in de zin van het verkondigen van het anarchisme (p. 37). Dat bepaalt hij dus even. Zou er bovendien echt niets meer te zeggen zijn, dan maakt het dit boek meteen veel te lang voor wat het wil uitdragen. Een andere zaak is dan ook dat Ram de vraag gaat behandelen: Wat impliceert het anarchisme? (p. 37). Dit doet hij in een boek dat weliswaar prijzig is, maar er fraai verzorgd uitziet. Dat is dan een van de zeer weinige positieve geluiden die ik er over kan laten horen. Zo ontbreekt een notenapparaat, hoewel Ram herhaaldelijk citeert, en de literatuurlijst is niet alleen incompleet maar met het oog op de titel van het boek ook wanstaltig.

Mijn algemeen oordeel luidt: het boek is te onbegrijpelijk om ten volle te beseffen waarmee de auteur in de slag is (geweest). Dan ben ik nog mild in het uitdrukken van mijn oordeel, want ik zou ook de verwoording van Rams eigen manier van oordelen (aangaande de forum-opvatting van de methodoloog A.D. de Groot) kunnen gebruiken: 'shit... je weet er niets van' (p. 56). En ten aanzien van zijn wijze van betogen zou ik zijn uitdrukking kunnen gebruiken die hij op staatssecretaris Korte van Hemel van toepassing acht: ‚gewauwel' (p. 118). Ik wil maar zeggen, Ram is zelf niet bepaald fijnzinnig in zijn kwalificaties.

Het zou niet juist zijn wanneer niet nader werd aangegeven hoe ik tot mijn oordeel kom. Daartoe de onderstaande uitweiding.

Een samenvatting van de tekst van Ram, anders dan ik reeds hierboven deed, is door mij niet te geven. Er wordt door hem veel omgewoeld, maar een mol gaat zeker doelgerichter te werk. De tekst is een chaotische aaneenschakeling van vaak in onbegrijpelijke zinnen gestelde fragmenten en impliciete tekstverwijzingen. Wat moet ik bijvoorbeeld aan met zinnen als: 'Dat recht moet verdedigen zou strijdig zijn met de ratio' (p. 26). 'Laten we ter verduidelijking van ons doel, het zijn van het conflict te beschrijven, de min of meer anarchisten getinte vredesbeweging nemen' (p. 218). Dit zijn zinnen met een quasiegeleerde diepgang of er moeten zet- of tikfouten in staan. Daarnaast is er ook verwarringwekkend woordgebruik: 'We weten dat generaal Franco revolutionair was, evenals Musolini en Hitler dat waren. De ideeën van Hitler, waaronder de uitroeiing van zogenaamd inferieure rassen, waren eveneens revolutionair' (p. 25). Revolutionairen vertonen inderdaad een sterke op verandering ingestelde neiging. Maar zij grijpen vooruit, terwijl voor hen die teruggrijpen, de klok willen terugdraaien, de term 'reactionairen' gangbaar is.

Een ander voorbeeld: 'De wetenschap dient wetenschappelijk te zijn en wetenschappelijk wil zeggen logisch zijn, meent Nietzsche' (p. 219). Maar veel eerder had Ram al opgemerkt: 'Wetenschap kan worden opgevat als een manier van bezig zijn met allerlei aspecten van het leven en als institutie' (p. 48). Vervang het woord wetenschap in die zinnen, en hetzelfde is te zeggen bijvoorbeeld over anarchisme. Dat kán je ook doen, want het anarchisme is een begrip als wetenschap: het heeft geen oordeel (p. 78).
Ram besteedt nog een paragraaf aan de verhouding tussen anarchisme en wetenschap (pp. 48-63). Daar gaat het vooral om een aanval op de forum-gedachte bij A.D. de Groot (het betreft op zich een terechte kritiek die in het verleden vaker is vertolkt en waarop De Groot nadien ook is ingegaan). In de bedoelde paragraaf valt vanzelfsprekend de naam van Kuhn; Sartre en Nietzsche worden er bijgehaald, maar degene die er zeker bijhoort, Paul Feyerabend, wordt niet ten tonele gevoerd.
Natuurlijk, als 'anarchisme niets is en daarom alles' (p. 39), dan kunnen we nog wel een tijdje aanrotzooien. Het komt er methodisch op neer dat Ram hier en daar wat in geschriften van enkele anarchisten heeft gekeken. Vervolgens is hij met een enkeling in de slag gegaan, zoals met Constandse. Verder is hij geheel voorbijgegaan aan wat er, pak weg, vanaf 1950 door anarchisten aan zienswijzen in omloop is gebracht. Zo ook aan teksten die qua titel dicht tegen Rams werk aan liggen, als *Thinking as anarchists* (Milaan, 1986) (eerder besproken in dit tijdschrift).
Dit laatste hoeft een auteur afhankelijk van zijn pretenties niet aangerekend te worden. Maar Ram zou ons laten zien wat het anarchisme impliceert. 'Het' anarchisme? Zijn anarchisme dus. Een vraag is of de betreffende auteur de bespreker van zijn boek, ik in dit geval, daarmee geholpen heeft een nog beter anarchist te zijn dan daarvoor? Vanuit die intentie heb ik overigens het boek ter bespreking aangevraagd. De titel was er wervend genoeg voor. Ik ben dus niet gaan lezen om daarbij op zoek te gaan naar bevestiging van mijn standpunt (vergelijk pp. 134-137). Integendeel, ik ben er te zeer van overtuigd, zoals één van de weinige wel aansprekende zinnen in Rams boek leert, dat 'het anarchisme anti-dogmatisch is, omdat het voor de anarchist toetssteen is tegen eigen intolerantie' (p. 21).
Hij is niet in die opzet geslaagd: Ram heeft niets te bieden om mij te helpen een beter anarchist te zijn. En bovendien: voor wie niet is ingevoerd, is de tekst te obscuur. Voor wie wel is ingevoerd, biedt de tekst geen verrassingen, wel veel banaliteiten. 'Mijn enige vraag (...) is: hebt u iets aan mijn interpretatie?', vraagt Ram (p. 8). Nadat ik het boek doorgelezen had, kon ik zonder aarzeling 'neen' zeggen op die vraag. Ik kan met hetzelfde afsluiten als waarmee John Clark zijn bespreking van David Millers *Anarchism* (in Social Anarchism, 1987-87, nr. 12) beëindigt: 'Why kill trees for this?'. (Th.H.)
S. Ram, Anarchisme in denken en doen. Sassenheim, Haren. 1987. 234 pp., f 48,50.

MIDDENKLASSEN

'De hedendaagse maatschappij is meer een klassenmaatschappij met verzorgingselementen dan een verzorgingsstaat met klasseelementen.'
Heeft u dat? Mooi zo. Dan heb je ook de laatste zin van het boek *Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden* van *Luuk Wijmans* te pakken. Wijmans!? Sommigen kennen hem wellicht nog als 'bons' van de *Socialistische Jeugd*, zo halverwege de jaren zestig. Zo'n twintig jaar later mag Wijmans zich doctor in de sociale wetenschappen noemen, dank zij dit boek dus.
Ten onrechte? Vast niet. Wijmans schreef een *dik* boek met een *indrukwekkende* literatuurlijst en zijn motief voor het verrichten van deze studie is zelfs *ontroerend*: 'De overeenkomsten en verschillen tussen (het) lager overheidspersoneel en de 'echte arbeiders' hebben mij steeds beziggehouden en ik beschouw het als een gelukkige samenloop van omstandigheden dat ik die interessse in wetenschappelijk werk heb kunnen bevredigen'. Aldus Wijmans in zijn voorwoord.
Tja, marxisten die geloven in – al dan niet gelukkige – samenlopen van omstandigheden zijn schaars...
Zowaar blijkt dit inzicht ook in Wijmans' analyse van 'het maatschappelijke midden' door te klinken. Want daar waar Marx beweerde dat het 'maatschappelijke midden' gedoemd was in de loop der geschiedenis ten onder te gaan en Marx' tegenstanders er op wezen dat dat zelfde 'maatschappelijke midden', als buffer tussen de bourgeoisie en het proletariaat, voor een in toenemende

mate stabiele, 'middle class society' zou zorgen, konkludeert Wijmans dat (a) dat maatschappelijke midden weliswaar veranderd maar niet verdwenen is en dat (b) dat maatschappelijke midden in velerlei opzichten – in ieder geval ook ideologisch – op zijn zachtst gezegd nogal verdeeld is: de positie van middengroepen in de klassenstrijd blijkt namelijk van allerlei 'samenlopen van omstandigheden' af te hangen!
Niet echt wat je noemt konklusies om van achterover te valllen, maar, toegegeven, zo hier en daar biedt Wijmans het een en ander dat de moeite waard is, zoals bijvoorbeeld zijn analyse van (de opkomst van) *nieuwe* middengroepen. (CB)
Luuk Wijmans, Beeld en betekenis van het maatschappelijke midden. Oude en nieuwe middengroepen: 1850 tot heden. Van Gennep Amsterdam 1987. 334 pp., f 42,50.

BARCELONA

Tranvia is een Westberlijnse uitgeverij die behalve het gelijknamige culturele kwartaalblad over Spanje en Portugal ook boeken uitbrengt. Zo verscheen onlangs een Duitse vertaling van *Ceux de Barcelone*, een in 1937 gepubliceerd verslag over het revolutionaire Barcelona. De schrijver ervan, Hanns-Erich Kaminski, was een Duitse journalist die in 1933 naar Frankrijk uitweek. Hij werkte onder meer voor de befaamde *Weltbühne* en voor het exiltijdschrift *Das blaue Heft*, was actief in antifascistische organisaties en schreef een geromantiseerde Bakoenin-biografie. Na 1940 raakt men zijn spoor bijster: volgens sommigen emigreerde hij naar Zuid-Amerika, anderen menen dat hij in handen gevallen is van de nazi's en in het concentratiekamp stierf, en weer anderen beweren dat hij in alle stilte in Frankrijk verder leefde.
Kaminski's reportages over het dagelijks leven in Barcelona tijdens de eerste maanden van de burgeroorlog zijn ontegenzeggelijk boeiend. Maar hem vergelijken met George Orwell, zoals Spanje-kenner Walther Bernecker (van wie overigens onlangs bij Karin Kramer Verlag een nieuwe anarchismestudie verscheen) in zijn voorwoord doet, lijkt me te veel eer. Kaminski mist daarvoor de literaire kwaliteiten en toont zich bovendien te weinig kritisch, zoals onder meer uit zijn interview met de geslepen Catalaanse president Companys blijkt.
Kaminsky's sympathieën liggen duidelijk bij de anarchisten. Zo beschrijft hij de begrafenis van Durutti en praat hij met anarchistische ministers als Fabregas en De Santillan over de economie en de milities, en met Federica Montseny over de positie van de vrouw. Hij bezoekt het front en enkele agrarische collectieven, maar weet bovenal de sfeer in de miljoenenstad met zijn libertaire experimenten treffend weer te geven.
Kaminski's verslag eindigt in januari 1937. Vier maanden daarna brak er de burgeroorlog binnen de burgeroorlog uit. Over die meidagen van 1937, toen de anarchisten en de marxisten van de POUM door de sociaaldemocraten en de communisten in de rug werden aangevallen, bestaan weinig ooggetuigeverslagen. In De AS 74 herdrukten we de reportage van Anton Constandse. Een andere ooggetuige was de anarcho-syndikalist Augustin Souchy. Zijn verslag van de tragische week verscheen oorspronkelijk in het Engelse anarchistische blad *Spain and the World* van Vernon Richards en nadien in andere talen. Het is nu herdrukt door Freedom Press.
Naast Souchy's verslag bevat deze uitgave bovendien een hoofdstuk uit de monumentale studie van Bulloten, die de burgeroorlog als UP-correspondent meemaakte, een nabeschouwing van Emma Goldman (die tijdens de tragische week in Londen was) en een fragment van Peirats' studie over de Spaanse anarchisten, waarin de voorgeschiedenis van de contra-revolutie van mei 1937 wordt geschetst. Het boek is samengesteld en van annotaties voorzien door Richards. (HR)
Augustin Souchy e.a., The May Days. Barcelona 1937. Freedom Press London. 1987. 128 pp. £ 2.50.
Hanns-Erich Kaminski, Barcelona. Ein Tag und seine Folgen. Edition Tranvia, Postfach 303626, Berlin 30. 1986. 208 pp. DM 19,80.

Berlijn

DE AS 80

Prijs f 5,90